

HZ. ÖMER'İN MEDİNE'YE HİCRETİYLE İLGİLİ RİVAYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yrd. Doç. Dr. Ömer ÖZPINAR
N.Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Hadîs ve İslam Tarihi kaynaklarında Hz. Ömer'in Medine'ye hicret etmesiyle ilgili farklı ve birbirleriyle çelişen rivâyetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden meşhur olanı ve geleneksel olarak anlatılanı, onun, bütün müslümanların aksine, müşriklere Ka'be'de meydan okuyup hicret edeceği güzergahı ve zamanı ilan ederek yola çıktığını bildiren rivayettir. İkincisi ise, onun da herkes gibi gizlice ve bir grup müslümanla beraber hicret ettiğine dair rivâyettir.

Bu çalışma, Hadis ve Siyer kaynaklarından Hz. Ömer'in hicret ediş şekliyle alakalı farklı rivâyetleri toplayıp karşılaştırmayı; sened, metin ve tarihî bağlam çerçevesinde tahlillerini yaparak aralarında bir tercihte bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Hz. Ömer, Hicret, tarihi bağlam, rivâyet, hadîs.

ABSTRACT

An Evaluation of the Reports on 'Umar's Migration to Medina

There are different and contradicting reports on 'Umar's migration to Medina in the Hadith and Islamic History sources. Of these reports, the one which is famous and traditionally related says that 'Umar, unlike all Muslims, challenged the idolaters in front of the Ka'abe and set off by announcing the time and route of his travel to Medina. The second reports says that he, like all other muslims, migrated in secret and together with a group of muslims.

This study aims at collecting the reports on the manner of 'Umar migration from the Hadith and Islamic History sources, making an analysis of them in narrational, textual and historical context, making a general evaluation of them.

Key words: 'Umar, Hijra, Migration, Historical Context, Report, Hadith,

1-GİRİŞ

Hadîs ve Siyer ilimleri, konu birliktelikleri sebebiyle çok köklü ve sıkı bir ilişki içindedirler. Ancak Hadîs kaynaklarındaki siyer bilgileri ile İslâm Tarihi kaynaklarındaki bilgiler, sıhhat ve rivâyet usulü bakımından aynı değerde tutulamamıştır.¹ Bu durum Hadîs ve tarihî rivâyetler arasında bir güven sorunu oluşturmuştur. Oysa sahih siyer rivâyetleri, dinde istişhad edilebilen ve hüküm

¹ Geniş bilgi için bkz. Kolkıran, Gönül, *Tarih ve Hadîs Disiplini Açısından Güvenilirlik Sorunu: İbn İshak ve Vakıdı Örneği* (Basılmamış Y.L. Tezi, Danışman: Ali Dere), AÜSBE., Ankara, 2004, 52-65.

kaynağı olabilen malzemelerdir. Çünkü yerine göre sahâbenin görüşleri, yaşayışı, yorumları ve hükümleri bile, dinî birer delildir.² Bu sebeple, İslâm Tarihi kaynaklarındaki özellikle Hz. Peygamber ve sahâbeye ait bilgileri içeren rivâyetlerinin incelenmesi ve sıhhat değerlendirmelerinin yapılması son derece önemlidir. Bu da ancak Hadîs ve Siyer'in ortak çalışmasıyla gerçekleştirilecek bir faaliyetdir.

Mekke'den Medine'ye hicretin, İslâm tarihindeki en önemli dönüm noktalarından birisi olduğu malumdur. Bu sebeple hicrette yaşananlar, bir çok araştırmaya konu teşkil edecek genişliktedir. Bu cümleden olarak müslümanların Mekke'den Medine'ye hicret etmelerine dair nakledilen bilgilerin en sıradışı olanlarından birisi, şüphesiz Hz. Ömer (v.23/644)'in hicrete çıkışı ve sonrasında yaşadıklarını nakleden rivâyet olsa gerektir. Hadîs ve İslam Tarihi kaynaklarında bu olayın farklı ve hatta birbirleriyle çelişen iki rivâyetle nakledildiği görülmektedir. Bunlardan birincisi, Hz. Ali (v.40/660)'ye nisbet edilen rivâyettir. Bu rivâyete göre, Hz. Ömer, bütün müslümanların aksine müşriklere Ka'be'de meydan okuyup hicret edeceği güzergahı ve zamanı ilan ederek yola çıkmıştır. İkinci rivâyet ise, bizzat Hz. Ömer'in anlattığı ve herkes gibi gizlice ve bir grup müslümanla beraber sabahın erken vaktinde yola çıkarak hicret ettiğine dair rivâyettir.

Birbirleriyle çelişik görülen bu iki rivâyetten birincisi, tarihimizde ve özellikle ülkemizde kaleme alınan siyer kitaplarında yaygın bir anlatıma ve dolayısıyla şöhretli bir yere sahip olmuştur. İkinci rivâyetten ise muahhar kaynaklarda ve ülkemizde telif edilen Siyer araştırmalarında neredeyse hiç söz edilmemektedir. Böylece en mukaddem İslam Tarihi kaynaklarında nakledilen bu rivâyet, adeta yok farzedilmekte ve görmezden gelinmektedir.³ Bunun bir sonucu olarak, Hz. Ömer ile ilgili belki yanlış bir bilgi nakledilmekle kalınmamakta, aynı zamanda bu olay üzerine yanlış hükümler de bina edilebilmektedir. Zira İslâm tarihine damgasını vurmuş şahsiyetlerden birisi olarak Hz. Ömer'in önemi, sadece sahâbî olmasıyla sınırlı değildir. O aynı zamanda müslümanların, uygulamaları, tavırları, şahsiyeti, yorumları ve görüşleriyle, dinî örnek ve "hucet" kabul ettikleri bir sahâbîdir.⁴

² Şâtîbî, dinî delil olarak sünnet kavramı üzerinde dururken, Dokuzuncu Mesele başlığı altında: "Sahâbenin sünneti (yani uygulaması) da sünnet sayılır ve onunla amel edilmesi ve ona müracaat edilmesi gerekir" demektedir. Bkz. eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, VI, 74-80.

³ Ülkemizde yazılan ya da tercüme edilen Siyer/İslâm Tarihi kitaplarından ya da konuyu ele alan çalışmalardan örnek verecek olursak, neredeyse hepsinin Hz. Ömer'in hicretinin aleni olduğuna dair rivâyete yer verirken, aksini bildiren ikinci rivâyetten hiç bahsetmedikleri görülmektedir. Hz. Ömer'in hicretinin aleni olduğuna dair bilgiye dayanarak konuyu ele alan, yaygın ve çok kullanılan Türkçe kaynaklardan bazıları şunlardır: Köksal, *İslam Tarihi-Hz. Muhammed (A.s) ve İslâmiyet (Mekke Dönemi)*, 396; Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I, 250; Önkal, "Hicret", DİA, XVII, 460; Yücel, *Peygamberimizin Hayatı*, 89; Algül, *İslam Tarihi*, I, 278; Ülkü, *İslam Tarihi*, I, 140; Kutluay, *Siyer-u Sahabe*, I, 140; el-Bütî, *Fikhu's-sire*, 193; *İmam Hatip Liseleri (11. Sınıf) Siyer Ders Kitabı*, Yazarlar: Ekrem Özbay; Eyüp Koç ve diğerleri; MEB., 2. bsk., Ankara, 2011, 75; Sarçam, *Hz. Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 118; a.m.f., *Hz. Ömer*, 32.

⁴ Bkz. eş-Şâtîbî, a.g.e., VI, 77. Ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz. Sifil, Ebubekir, *Hazreti Ömer ve Nebevî Sünneti*, Kayihan Yay., İstanbul, 2007.

Hadîste olduğu gibi tarihî rivâyetleri değerlendirmede ve varsa aralarındaki çelişkiyi gidermede en sağlam usûlün, muhtelif rivâyetlerin bir araya getirilip hem sened ve metin, hem de tarihî bağlam açısından tahlil edilmesi olduğunu düşünüyoruz. Hadîs ilmi için bu tür çalışmalar yaygın olarak yapılmış ve yapılmaya devam ediyorsa da, Siyer ve Tarih alanındaki malzemeler için aynı yoğunluktaki bir çalışmadan söz etmek güçtür.⁵

Bu çalışma, Hz. Ömer'in hicret ediş şekliyle alakalı rivâyetleri Hadis ve Siyer kaynaklarından toplayarak karşılaştırmayı ve sened, metin ve tarihî bağlam çerçevesinde tahlillerini yaparak aralarında bir sıhhat tercihinde bulunmayı amaçlamaktadır.

Konuya zemin oluşturmak üzere öncelikle hicret ve hicretin uygulanmasında izlenen temel ilkelere temas edilmesi faydalı olacaktır.

1.1-Hicretin Başlaması ve Genel Stratejisine Dair Rivâyetler

Nübüvvetin on üçüncü yılında (622) Hz. Peygamber'i Yesrib'e davet etmeye karar veren yetmiş beş kadar müslüman, asıl niyetlerini gizleyerek, haccetmek isteyen beş yüz kişilik müşrik kabileleriyle birlikte Mekke'ye doğru yola çıktılar.⁶ Vardıklarından üç gün kadar sonra gizlice Hz. Peygamber'le haberleşerek, bir gece vakti Akabe'de buluşmayı kararlaştırdılar. Burası, Kabe'den 3 km. uzaklıkta تنها bir vadiydi.⁷ Tarihe "İkinci Akabe Biatları"⁸ olarak geçen bu buluşmayı, müşriklerden "gizli yapmaya" büyük önem veriyorlardı.⁹ Bu sebeple "çok sessiz" ve "birek ikişer kişilik" gruplar halinde hareket ederek burada toplanmışlardı.¹⁰ Hz. Peygamber de yanında sadece amcası Abbas ile geldi. Yesribililer Abbas'ı beldelerine yaptığı ticaretten tanıyorlardı.¹¹ İlk önce konuşan Abbas (v.32/652), Hz. Peygamber'in konumunu ve kıymetini anlattıktan sonra, konuşmak isteyenin uzatmadan konuşmasını isteyerek, bunun sebebini şu ifadeleriyle açıklamıştı: "Çünkü müşriklerden gözcüler ve casuslar vardır! Buradan konak yerlerinize dağıldığınız zaman da işinizi gizli tutunuz!"¹²

Yesribli müslümanlar, Hz. Peygamber'e gerekirse uğruna savaşacaklarını ve her durumda onu koruyacaklarına dair söz verdiler. Hatta hemen müşriklere saldırabileceklerini söylediler. Ancak Hz. Peygamber, onlara daha bunun için emir gelmediğini, sessizce yerlerine dönmeleri gerektiğini söyledi.¹³ Ayrıca Hz. Peygamber, kendisiyle Yesribli müslümanlar arasında irtibatı sağlayacak on iki

⁵ Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 201, 209; Özdemir, "Siyer Yazıcılığı Üzerine", 148, 149.

⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 221; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 394.

⁷ Önkal, *a.g.m.*, DİA, II, 211.

⁸ Geniş bilgi için bkz. Önkal, "Akabe Biatları", DİA, II, 211

⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 88; et-Taberî, *Târîh*, II, 361.

¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 221.

¹¹ Bkz. et-Taberî, *a.g.e.*, II, 361.

¹² İbn Sa'd, *a.g.e.*, IV, 8.

¹³ İbn Hişâm, *a.g.e.*, II, 94

nakib (temsilci) seçmelerini emretti.¹⁴ Anlaşıldığına göre Hz. Peygamber, onların gelişleri ve Akabe'de buluşmaları gibi, bundan sonraki sürecin de gizlilik içinde yürütülmesini arzu etmekteydi.

Nitekim Yesribli müslümanlar, bir an önce memleketlerine dönmek için Mekke'den ayrılmışlarsa da, şüphelenen Kureyş olayı tahkik etmiş ve gerçek olduğunu anlayınca da Yesrib'e giden bütün yolları tutarak her yerde müslümanları aramaya koyulmuşlardır. Sonunda Sa'd b. Ubade'yi yakalayarak Mekke'ye götürüp işkence etmişlerdir.¹⁵

Hz. Peygamber, Mekkeli müslümanlara Allah Tealâ'nın hicret yurdu olarak Yesrib'i gösterdiğini söyleyerek hicret iznini ve emrini açıklamıştır.¹⁶ Hazırlığını aceleyle tamamlayan müslümanlar, "gruplar halinde" ve "gizlice" hicret etmeğe başlamışlardır.¹⁷ Hicretten haberdar olan müşrikler, hicret etmek isteyenlere engel oluyor, yollarını kesiyor ve yakaladıklarına işkence yapıyorlardı.¹⁸ Mekke'de Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali ve gidemeyecek durumda olanlardan başka kimse kalmamıştı.¹⁹ Derken Hz. Peygamber (s) de Hz. Ebû Bekir ile birlikte hicret etmekle emrolunmuştur.²⁰

Hz. Peygamber, Ebû Bekir'in evinden hicret için yola çıkarken, evin arkasındaki küçük kapıdan ve kimseye görünmeden çıkmaya dikkat etmiştir. Olaydan Hz. Ebû Bekir'in ailesinden başka kimsenin haberi olmamasına özen göstermiştir. Daha sonrada Medine istikametinin tersinde bulunan Sevr mağarasına doğru ilerlemişler ve burada üç gün gizlendikten sonra Yesrib'e doğru yola çıkmışlardır.²¹

Buna göre, Hz. Peygamber'in bu sadette bir emrini ya da sözünü tarihî kaynaklar kaydetmemiş olmakla birlikte, ilgili rivâyetlerden ve eldeki bilgilerden hicretin genel siyaset ve stratejisinin 'gizlilik' olduğunu çıkarmak mümkündür. Bu hem müslümanların güvenliği, hem de hicret ameliyesinin selameti açısından çok önemli görülmüştür. Aksi takdirde bu iş daha başlamadan bitebilir ve müşriklerin engellemesiyle akamete uğrayabilirdi.

Şimdi bu genel bilgilerden sonra konumuz olan Hz. Ömer'in Medine'ye hicreti ile ilgili bilgileri nakleden rivâyetlerin incelenmesine geçebiliriz.

¹⁴ Bkz. Buhârî, *Menâkibu'l-ensâr*, 43 (IV, 251); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 307 (hd.no: 5165). Krş. et-Taberî, a.g.e., II, 363.

¹⁵ İbn Hişâm, a.g.e., II, 94, 95. krş. et-Taberî, a.g.e., II, 365.

¹⁶ el-Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 3 (hd. No: 4321); el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 17 (no:17737), 22 (no: 17750).

¹⁷ İbn Sa'd, a.g.e., III, 271; el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 459; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu emîri'l-mü'minîn Ömer b. el-Hattâb*, 20.

¹⁸ İbn Sa'd, a.g.e., I, 226; et-Taberî, a.g.e., II, 369; İbn Kesîr, *el-Fusûl fi sîretir-Rasûl*, 112.

¹⁹ İbn Sa'd, a.g.e., I, 226.

²⁰ Hakim, *el-Müstedrek*, III, 3-6 (hd.No:4317-4325). Ayrıca bkz. İbn Sa'd, a.g.e., I, 226.

²¹ Geniş bilgi için bkz. İbn Hişâm, a.g.e., II, 127; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (*es-Sîretü'n-nebevîyye*), II, 316.

2- HADİS VE TARİH KAYNAKLARINA GÖRE HZ. ÖMER'İN HİCRETİ

H. Ömer (H.Ö.40-H.S.23/584-644)'in müslüman olmasından hicret etmesine kadar geçen altı yıllık süre hakkında kaynaklarda fazla bir bilgiye rastlanılmamaktadır.²² Bu dönemle ilgili onun hakkında kaydedilen en önemli bilgi, Medine'ye hicret kararı verildikten sonra ilk hicret edenlerden birisinin, o, olduğu haberiştir.²³ O, Ayyâş b. Ebî Rebîa (v.15/636)²⁴ ve Hişâm b. el-Âs (v.13/634 veya 15/636) ile birlikte hicret etmeye karar vermiş, yanında yirmi kişilik bir kafile ile hicret etmiştir.²⁵

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Hz. Ömer'in hicret ediş keyfiyetiyle alakalı bilgiler ise, bize iki farklı ve birbiriyle çelişen rivâyetler yoluyla nakledilmektedir.

2.1. Hz. Ömer'in Alenen ve Meydan Okuyarak Hicret Ettiğine Dair Rivâyet

İkinci Akabe'nin Zi'l-hicce ayında yapıldığı ve Hz. Peygamber'in üç gün saklandığı Sevr mağarasından Medine'ye hareketinin 1 Rebîülevvel olduğu²⁶ düşünüldüğünde, Medine'ye hicretin bir buçuk-iki ay gibi bir sürede tamamlandığını söylemek mümkündür.²⁷ Bütün muhacirler Hz. Peygamber'den önce, gruplar halinde, peşpeşe ve gizlice Mekke'den çıkarak hicret etmişlerdir.²⁸

Bazı kaynaklarda sadece Hz. Ömer'in, herkesten farklı olarak, Ka'be'yi tavaf edip iki rekat namaz kıldıktan ve Mekkeli müşriklere meydan okuduktan sonra hicrete çıktığı nakledilmektedir. İşte Hz. Ömer'in hicret ediş keyfiyeti ile ilgili olarak nakledilen iki rivâyetten en yaygın ve meşhur olanı, Hz. Ali tarihîyle nakledilen şu rivâyettir:

"أخبرنا أبو بكر محمد بن عبد الباقي نا أبو محمد الجوهري إملاء أنا أبو الحسن علي بن عمر بن أحمد الحافظ نا أبو روق أحمد بن محمد بن بكر الهزاني بالبصرة نا حدثنا الزبير بن محمد بن خالد العثماني بمصر سنة خمس وستين ومائتين، حدثنا عبد الله بن القاسم الأيلي ، عن أبيه، عن عقيل بن خالد، عن محمد بن علي بن عبد الله بن عباس، عن أبيه، عن عبد الله بن العباس قال: قال لي علي بن أبي طالب: ما علمت أن أحداً من المهاجرين هاجر إلا مختفياً، إلا عمر بن الخطاب، فإنه لما هم بالهجرة تقلد سيفه، وتككب قوسه، وانتضى في يده أسهماً، واختصر عزته، ومضى قبل الكعبة، والملا من قريش بفنائها، فطاف بالبيت سبعمائة متمكناً، ثم أتى المقام فصلى متمكناً، ثم وقف على الحلق واحدة واحدة، وقال لهم: شاهت الوجوه، لا يرغم الله إلا هذه المعاطس، من أراد أن تتكلمه أمه، ويوتم ولده، ويرمل زوجته، فليلقني وراء هذا الوادي. قال علي: فما تبعه أحد إلا قوم من

²² Fayda, "Ömer", DîA, XXXIV, 44.

²³ Bkz. Ahmed b. Hanbel, a.g.e., IV, 284; el-Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, IX, 17 (no:17738); İbnü'l-Cevzî, a.g.e., 20; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-ğâbe, IV, 145; Nevevî, Tehzîbu'l-esma, II, 5. krş. İbn Hişâm, a.g.e., II, 111-1114.

²⁴ Ayyâş b. Ebî Rebîa, Halid b. Vefîd ve Ebû Cehil'in amcazadesi, aynı zamanda Ebû Cehil'in annebir kardeşidir. İlk müslüman olan sahâbedendir. Geniş bilgi için bkz. Özydın, "Ayyaş b. Ebû Rebîa", DîA, IV, 296-297.

²⁵ İbn Hişâm, a.g.e., II, 115; el-Beyhakî, Delâilü'n-nübüvve, II, 463; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., 20.

²⁶ Bkz. ez-Zehabî, Târîhu'l-İslâm (el-meğazi), I, 29-30; İbn Kesîr, el-Fusûl fi sîreti'r-Rasûl, 113-114; el-Heysemî, Mecmeu'z-zevâid, VI, 63; Önkâl, a.g.m., DîA, XVII, 461.

²⁷ Bkz. et-Taberî, a.g.e., II, 365-366.

²⁸ İbn Hazm, Cevâmiu's-sîreti'n-nebevîyye , 53; Önkâl, agm., DîA, XVII, 460.

المستضعفين علمهم وأرشدهم ومضى لوجهه.²⁹

"Bize Ebû Bekr Muhammed b. Abdülbâkî haber verdi; bize Ebû Muhammed el-Cevherî imla olarak rivâyet etti; bize Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed el-Hâfız haber verdi; bize Ebû Ravk Ahmed b. Muhammed b. Bekr el-Hizzâî Basra'da haber verdi; bize Zübeyr b. Muhammed b. Halid el-Usmânî, Mısır'da 265 senesinde rivâyet etti; bize Abdullah b. el-Kasım el-Eylî rivâyet etti; o da babasından; o da Ukayl b. Halid'den; o da Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'tan; o da babasından; o da Abdullah b. el-Abbas'dan şöyle dediğini nakletti: Bana Ali b. Ebî Tâlib şöyle dedi: "Muhacirlerden, Ömer b. Hattab'ın dışında, gizlenmeden hicret eden bir kimse bilmiyorum. O, hicret edeceği zaman, kılıcını kuşandı, yayını omuzuna astı, oklarını ve mızrağını eline aldı; Kabe'ye gitti. Kureyş müşriklerinin ileri gelenleri, Kabe'nin yanında bulunuyorlardı. Ömer b. el-Hattâb, Ka'be'yi yedi kere tavaf ettikten sonra orada bulunanların birer birer başuçlarına dikilip şöyle dedi: "Kararası yüzler! Allah elbet bu burunları yere sürtecektir! Kim anasını ağlatmak, yahut çocuğunu yetim ya da karısını dul bırakmak isterse, şu vadinin arkasında gelip karşıma çıksın!" Ali dedi ki: Kendilerini eğittiği ve irşad ettiği zayıf kimselerden başka hiç kimse ardına düşüp onu takip edemedi; yüzünün dikine gitti."

Metin değerlendirmesini biraz sonra ele alacağımız bu rivâyetin, öncelikle sened açısından değerlendirmesine bakmak gerekmektedir.

2.1.1. Rivâyetin Tahriri ve Sened Tahliili

Hz. Ömer'in aleni ve meydan okuyarak hicret ettiğine dair bilgiyi aktaran bu rivâyet, hiçbir hadîs kaynağında geçmemektedir. İlk yazılan Siyer ve İslam Tarihi kaynaklarında da tespit edemediğimiz bu rivâyetin mevcut en mukaddem kaynağı, Suyûtî (v.911/1505)'nin de işaret ettiği gibi,³⁰ İbn Asâkir (v.571/1176)'in *Târîh*'idir. Zira şu an için elimizde mevcut olan daha mükaddem Hadîs, Siyer ve Tarih kaynaklarında, Hz. Ömer'in bu şekilde aleni ve meydan okuyarak hicret ettiğine dair bilgiyi içeren ne bu ne de bir başka rivâyete rastlanmaktadır. Ancak meşhur siyer yazarı es-Sâlihî (v.942/1535), ilk hicret edenlere dair bilgi veririrken: "*el-Muvâfaka*'da İbnü's-Semmân, Ali'den şöyle dediğini rivâyet etmektedir..."³¹ dedikten sonra, herhangi bir sahâbî ismi veya sened zikretmeksizin doğrudan Hz. Ali'den yukarıdaki rivâyeti nakletmektedir.

Burada Sâlihî'nin, ilgili rivâyetin geçtiği en eski kaynağın İbnü's-Semmân³²

²⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, XLIV, 51-52. Krş. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 144-145; Nevevî, *a.g.e.*, II, 5-6.

³⁰ es-Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 95.

³¹ es-Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sîreti hayri'l-ibâd*, III, 315-316.

³² "Mu'tezilenin imamı", "Mu'tezilî bir muhaddis" (ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 1121-1122) ve "Mu'tezilî hafız" (Hacer, *Lisânü'l-mizân*, IX, 77 (no: 8875)) gibi vasıflarıyla ricâl kitaplarında ismi geçen Ebû Sa'd İsmail b. Ali es-Semmân (v.445/1055)'in, ömrünün sonlarına doğru hadisle ilgili olduğu belirtilmektedir. Zehebî, onun sadûk birisi ve bilgisine rağmen hadîslerden nasipdar olmadığı ve bid'ata düştüğü için ibretlik bir durumu olduğundan bahsetmektedir (bkz. ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 55-59 (no:26)). İbnü's-Semmân'ın söz konusu kitabının adı *el-Muvâfaka beyne Ehl-i Beyt ve's-sahâbe ve mâ ravâhu küllü ferîkin fi hakkil-âhar*'dir (bkz. el-Kettânî, *er-*

(v.445/1055)'in *el-Muvafaka*'sı olduğunu belirtmesi, konumuz açısından son derece önem arz etmektedir. Zira Sâlihî böylece, bu rivâyetin ilk geçtiği kaynağın bu kitap olduğunu ve bundan daha eski bir kaynağını bulamadığını da zımnen ifade etmiş olmaktadır.

Aynı şekilde Zürkânî (v.1122/1710) de, *el-Mevâhibü'l-Hedünniyye* şerhinde, bu rivâyetin geçtiği kaynaklara dair bilgi verirken: "İbn Asâkir ve *el-Muvafaka*'da İbnü's-Semmân, Ali'den şu rivâyeti tahriç etmiştir..."³³ diyerek, aynı bilgileri senetsiz nakletmektedir. Burada İbn Asâkir'i ilk önce, fakat ondan daha önce ve fat etmiş olan İbnü's-Semmân'ın adını ikinci olarak vermesi dikkat çekicidir.³⁴ Bu durum, Zürkânî'nin bu rivâyeti İbn Asâkir'den nakletmiş olduğu ve İbnü's-Semmân'ın kitabını görmediği şeklindeki bir değerlendirmeye imkan vermektedir. Ayrıca Zürkânî'nin bu kaydı, aynı zamanda söz konusu rivâyetin en eski kaynağının İbnü's-Semmân'a kadar gidebildiğinin bir başka delili olmaktadır.

Nitekim siyer alanında yazılan ve ilgili rivâyete yer veren hemen hemen bütün eserler, bu bilgiyi İbn Asâkir'i kaynak göstererek kullanmaktadırlar. Ya İbnü'l-Esîr (v.630/1232)'de görüldüğü üzere³⁵ kendisine bu senedi ulaştıran kişiyi ilave ederek ve İbn Asâkir'i kaynak göstererek; ya da Suyûtî ve Salihî gibi özellikle muahhar kaynaklar senedi hafzedip İbn Abbas'ın Hz. Ali'den naklettiği bir bilgi olarak olayı nakletmektedirler.³⁶

Buna göre, Hz. Ali ile haberi nakleden İbn Asâkir (v.571/1176) arasında on bir râvî bulunmaktadır. Bu haberi ikinci olarak nakleden İbnü'l-Esîr (v.630/1232)'in senedi ise, bir râvî ilavesiyle "أنا عبد الوهاب بن هبة الله الدقاق إنا" (Bize Abdulvehab b. Hibetullah ed-Dakkâk izinli olarak haber verdi) şeklinde başlanmaktadır.³⁷ Senedin geri kalanı aynen yukarıdaki İbn Asâkir'in zikrettiği gibidir ve isnadı şu şekilde oluşmaktadır:

Ebû Bekr Muhammed b. Abdülbâkî→ Ebû Muhammed el-Cevherî→ Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed→ Ebû Ravk Ahmed b. Muhammed b. Bekr el-Hizzânî→ Zübeyr b. Muhammed b. Halid el-Usmânî→ Abdullah b. el-Kasım el-Üblî→ babasından→ Ukayl b. Hâlid'den→ Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas→ babasından→ Abdullah b. el-Abbas→ Ali b. Ebî Tâlib.

Bu sened tahlil edildiğinde şu bulgular elde edilmektedir:

→ →

Risâletü'l-müstatrafe, 59). Sahâbe ile Ehl-i Beyt arasındaki ilişkilerin olumlu olduğunu ispat etmek üzere yazılmıştır. Bu iki grubun birbirleri hakkında söyledikleri güzel ve övücü sözleri toplamıştır. Aynı zamanda Rafizilere reddiye olarak yazıldığı için de, anlaşılın o ki, daha çok Ehl-i Beyt'in Ebû Bekr ve Ömer ile ilgili güzel sözlerine yer verilmiş gibidir. Zemaşerî'nin muhtasarını yaptığı bu kitap, bir nüshasının Mısır'da bulunduğu söylene de şu an için elimizde bulunmamaktadır. Geniş bilgi için bkz. Kandemir, "*Semmân, İsmâil b. Ali*", *DIA*, XXXVI, 496-497.

³³ ez-Zürkânî, *Şerhu'l-mevâhibi'l-Hedünniyye*, II, 92.

³⁴ Zürkânî, bu bilgiyi tamamen es-Sâlihî'den alıntılamış, sadece onun zikretmediği İbn Asâkir'i ilave etmiş gözükmektedir. Bu da bize Zürkânî'nin de asıl kaynağının İbn Asâkir olduğunu göstermektedir.

³⁵ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 144.

³⁶ Bkz. en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, II, 5-6; es-Suyûtî, *a.g.e.*, 95; es-Sâlihî, *a.g.e.*, III, 315; ez-Zürkânî, *a.g.e.*, I, 92; Ali el-Müttekî, *Kenzü'l-ummâl*, XII, 575 (hd.no: 35796).

³⁷ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 144.

Senedin müntehasını Hz. Ali (v.40/660) oluşturmaktadır. Ondan sonra İbn Abbas (v.68/687) gelmektedir. Her ikisi de sahâbîdir.

Ali b. Abdullah (118/736) tâbiundandır, âbid ve sika bir kimse olarak değerlendirilmektedir.³⁸ Onun oğlu Muhammed (v.124/741), Emevilere karşı Abbasi davetini 87/705 yılında ilk başlatan kimsedir. İlk Abbasi halifesi Seffâh'ın ve Mansûr'un babasıdır. Tâbiundandır ve dedesi Abdullah b. Abbas'tan ve başkalarından irsalen rivâyette bulunduğundan "mürsil" denilmiştir.³⁹ İbn Hacer de dedesinden rivâyetinin sabit olmadığını ancak sika olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰

Dolayısıyla bu kimseler güvenilir ve ricâl kitaplarında cerh edilmemiş kimselerdir. Zaten ilk ikisi sahâbîdir. Bu sebeple geriye Ukayl b. Hâlid ve sonraki ricâlın araştırılması kalmaktadır.

Ukayl b. Halid b. Ukayl Ebû Hâlid, İbn Şihâb ez-Zührî'nin talebelerindedir. Mısır'da hicri 142/759 veya 144/761 veya senesinde vefat etmiştir. Tâbiundandır, "sika" bir râvîdir.⁴¹

Senedde ikinci önemli halka "Abdullah b. el-Kâsım el-Eylî → babasından" şeklinde olan Abdullah ve babası el-Kâsım el-Eylî⁴² isimli râvîlerdir. Mevcut ricâl kitaplarına bakıldığında, Abdullah b. el-Kâsım el-Eylî adında bir râvîye rastlanılmamaktadır. Baba el-Kâsım'ın durumu da aynıdır. Buna göre, söz konusu râvîlerin cerh ve tadil alimlerince meçûl olduğu anlamına gelmektedir. Meçûl râvî, Hadîs usulüne göre zayıf kabul edilmektedir.⁴³

Aynı şekilde "Zübeyr b. Muhammed b. Halid el-Osmânî" hakkında da ricâl edebiyatında bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Bu râvî de meçûl olmaktadır.

Zübeyr'den nakilde bulunan "Ebû Ravk Ahmed b. Muhammed b. Bekr el-Hizzânî (v.324/935, 325/936 veya 331/942)" hakkında ricâl alimleri "sika me'mundur" değerlendirmesinde bulunmaktadır. Fakat rivâyette bulunduğu kişiler arasında Zübeyr b. Muhammed'in ismini zikretmemişlerdir.⁴⁴

"Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed (v.385/995)", meşhur bir alimdir, sika-dır.⁴⁵

"Ebû Muhammed el-Cevherî, el-Hasen b. Alî b. Muhammed eş-Şirâzî el-

³⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, I, 698.

³⁹ el-Mizzî, *a.g.e.*, XXVI, 153-156 (no: 5485)

⁴⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, II, 115.

⁴¹ Bkz. el-Hâcî, *Ma'rîfetü's-sikât*, II, 144 (no: 1270); ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 161-162 (no:155); a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VIII, 310.

⁴² Buradaki "el-Eylî", İbn Asâkir'in senedindeki şeklidir. İbnü'l-Esir'in kaydına göre ise "el-Ebüllî (الابلي)" şeklindedir. İbnü'l-Esir'in bu zaptında tashif olsa gerektir. Zira el-Mizzî'nin, verdiği bilgiye göre bir önceki râvî olan Ukayl b. Halid'in nisbesinin de el-Eylî şeklinde olması Bkz. el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, XXVI, 153 (no: 5485), bu ihtimali güçlendirmektedir.

⁴³ Aydınli, *Hadîs Istihlâhları*, 180.

⁴⁴ Bkz. ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 285-286 (no:128). İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, I, 592-593 (no:738).

⁴⁵ Bkz. ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 449-461 (no:332).

Mukannaî (363-454/972-1062)" sika ve emin olarak vasıflandırılmıştır. Zamanının hadîs alimi olarak bilinmektedir.⁴⁶

İbn Asâkir'in kendisinden rivâyeti aldığını belirttiği kişi ise, senedin başındaki Ebû Bekr Muhammed b. Abdülbâkî (v.535/1140)'dir. İbn Hacer'in "meşhurdur, âli isnad sahibidir" dediği bu râvî hakkında İbn Asâkir "evâil mezhebinden (felsefeci) olmak ve rikkat-i din sahibi (dindarlığı gevşek)" diyerek ithamda bulunmaktadır. Buna rağmen "sadûk" olduğuna dair ricâl alimlerinin değerlendirmesi bulunmaktadır.⁴⁷ Zehebî, "Zamanının müsnidi idi (âli isnad sahibi)" olduğunu beyan etmektedir.⁴⁸

Netice olarak Hz. Ömer'in alenen ve meydan okuyarak hicret ettiğine dair rivâyetin senedindeki râvîleri cerh ve tadil yönünden ele almış bulunuyoruz. Buna göre senette peş peşe üç mechûl râvî bulunmaktadır. Bu râvîler hakkında ricâl kaynaklarında bir bilgiye rastlanmamaktadır. Nitekim Elbânî (v.1420/1999) de, bu konuda başka bir ayrıntıya girmeden, "Medâr-ı hadîsi⁴⁹ oluşturan bu üç râvî hakkında hiçbir cerh ve tadil kaynağında asla bir bilgi bulunmadığını ve bunların mechul râvîler olduğunu" tespit etmektedir.⁵⁰

Hz. Ömer'in alenen ve meydan okuyarak hicrete başladığını nakleden İbnü'l-Esîr (v.630/1232)'in rivâyetine gelince, daha önce ifade edildiği üzere o İbn Asâkir'in rivâyetini "أبنا عبد الوهاب بن هبة الله الدقاق إنا" ziyadesiyle aynen nakletmektedir. burada bu ziyadeyi vurgulamamızın sebebi, onun, rivâyeti elde ediş şeklini "enbeenâ (أبنا)" ve "iznen (إنا)" kelimeleriyle ifade etmesine dikkat çekmektir. Zira bu şekildeki bir rivâyet uslûbu, özellikle "müteahhir alimler arasında yalnız icazet usulüyle alınan hadislerin naklinde kullılmakta meşhur olmuştur."⁵¹ Bu şekildeki bir ifade, "Hocanın hadîs kitabını öğrenciye elden verip içindeki hadisleri rivâyet etmesine müsaade etmesi suretiyle alınmış bir hadisi başkasına naklederken kullanılan bir sığa"⁵² durumundadır. Hadîs usulcülerinin bu kabil rivâyetlerin kabulünün ancak bazı şartlara bağlı olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁵³

Nitekim Elbânî, bu rivâyetin senedinin sahih olmadığını, senedi veriş şeklinin öncelikle İbnü'l-Esîr'in Hz. Ali'ye nisbeti hususunda kesin kanaat getirmediğini, bu sebeple de ikinci olarak senedini sonuna kadar vermekle sorumlu-

⁴⁶ ez-Zehebî, *Tarihü'l-İslâm* (Havâdis ve vefeyât 451-460), XXX, 356 (no: 103) İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 876.

⁴⁷ Bkz. İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, VIII 271-274 (no:7045).

⁴⁸ ez-Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, XX, 23.

⁴⁹ "Medâru'l-hadîs: Bir hadisin muhtelif senedlerinin veya genel olarak hadislerin senedlerinin kendisinde birleştiği ve senedlerin ondan itibaren farklı yollara (tariklere) ayrıldığı râvî." Aydınlı, a.g.e., 181.

⁵⁰ el-Elbânî, *Difâ' ani'l-hadîs'in-nebevi ve's-siyer*, 43.

⁵¹ Aydınlı, a.g.e., 81.

⁵² Aydınlı, a.g.e., 81.

⁵³ Bu tür rivâyetlerin kabulüyle ilgili farklı değerlendirmeler için bkz. Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-hasis*, 114-117.

luktan kurtulmak istediğini' değerlendirmektedir.⁵⁴

2.2. Hz. Ömer'in Gizli Olarak Hicret Ettiğine Dair Rivâyetler

Hiz. Ömer'in hicret yolculuğuna başlama keyfiyetiyle ilgili ikinci rivâyet, özelikle sonraki dönem ve tali Siyer ve Tarih kitaplarında neredeyse hiç değinilmeyen bir haberdur. Bu birinci rivâyet kadar yaygın ve meşhur olmayan bir bilgiyi ulaştırmaktadır. Hiz. Ömer'in de, her muhacir gibi, gizlice hicret ettiğine dair bilgiyi içeren bu rivâyet, birinci haberin aksine, hem hadîs hem de en mukaddem tarih ve rivâyet kaynaklarında yer almaktadır. Hiz. Ömer'in hicretinin gizli olduğuna dair farklı bilgiyi içeren İbn İşhâk (v.151/768) mahreçli söz konusu rivâyet⁵⁵ şöyledir:

" قال ابن إسحاق: حدثني نافع مولى عبد الله بن عمر عن عبد الله عن أبيه عمر رضي الله عنهما قال : اتعدت لما أردنا الهجرة إلى المدينة أنا و عياش بن أبي ربيعة و هشام بن العاص بن وائل السهمي التناضب من أضاة بني غفار فوق سرف ، و قلنا : أينا لم يصبح عندها فقد حبس فليمض صاحبا ، قال فأصبحت أنا و عياش بن أبي ربيعة عند التناضب ، و حبس عنا هشام ، و فتن فافتن. فلما قدمنا المدينة نزلنا في بني عمرو بن عوف بقباء، وخرج أبو جهل بن هشام والحارث بن هشام إلى عياش - وكان ابن عمهما وأخاهما لامهما - حتى قدما إلى المدينة ورسول الله صلى الله عليه وسلم بمكة، فكلما...⁵⁶"

"İbn İşhâk dedi ki: Bana Abdullah b. Ömer'in mevlası Nâfi' Abdullah'dan, o da babası Ömer (r.)'den rivâyet ettiğine göre, Ömer şöyle dedi: "Medine'ye hicret etmek istediğimiz zaman, ben, Ayyaş b. Ebî Rabia, Hişâm b. el-As b. Vâil es-Sehmî sözleştik ve: "Yarın sabah, hangimiz Benî Ğıfar kabilesinin Serif⁵⁷ semtindeki yağmur sularının toplandığı göletteki (edâe)⁵⁸ ağaçlıkta (tenâdub)⁵⁹ bulunmazsa, müşriklerin onu yakaladığı anlaşılacaktır. Diğer ikisi onu beklemeyip yollarına devam edecektir" dedik. Sabah oraya gittiğimizde Hişâm b. el-Âs'ı orada göremeyince, müşrikler tarafından engellendiğine hükmederek yolumuza devam ettik. Medine'ye vardığımızda Kuba'da, Beni Amr b. Avf oğullarına misafir olduk. Ebû Cehil b. Hişâm ile Hâris b. Hişâm da -Ayyâş onların amcalarının oğlu ve anabir kardeşleriydi- Hiz. Peygamber daha Mekke'deyken geldiler ve Ayyâş'la konuşup..."

Görüldüğü üzere bu senedin münteahasını bizzat Hiz. Ömer oluşturmaktadır.

⁵⁴ Bkz.el-Elbânî, a.g.e., 43.

⁵⁵ İbn Hişâm'da bu rivâyet İbn İşhâk' mahreçli olarak nakledilmektedir. Fakat onun es-Sîre'sinde Habeşistan'a yapılan hicretler konusuna özel bir yer ayırmasına rağmen, ne Hiz. Ömer'in ne de diğer müslümanların Medine'ye nasıl hicret ettiklerine dair başka bir haber yer almaktadır.

⁵⁶ İbn Hişâm, a.g.e., II, 114-115; el-Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, IX, 23 (no:17756), 24 (no:17758); a.mlf., *Delâilü'n-nübüvve*, II, 461. Ayrıca bkz. İbn Asâkir, a.g.e., XLVII, 242; İbnü'l-Cevzi, a.g.e., 20; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 145.

⁵⁷ "Serif", Mekke ile Medine arasında, Mekke'ye altı (bazılarına göre on iki) mil uzaklıkta bir yerin adıdır. Bkz. es-Sâlihî, a.g.e., III, 323 (ayrıca bkz. 4. dipnot).

⁵⁸ "Edâe" kelimesi, yağmur sularının toplandığı gölet, dere, vadi gibi manalarda kullanılmaktadır. Bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, I, 213; es-Sâlihî, a.g.e., III, 323.

⁵⁹ "Tenâdub" kelimesi "tenâdīb" şeklinde de okunabilen "tendub (dikenli bir Hicaz ağacı)" kelimesinin çoğuludur. Burada bir yer ismi olarak kullanılmıştır. Bkz. el-Hamevî, a.g.e., II, 47; es-Sâlihî, a.g.e., III, 323.

Bu habere göre Ömer, ne Ka'be'ye gittiğinden ne de müşriklere meydan okuduğundan bahsetmektedir. Anlaşıldığı üzere o, her müslüman gibi arkadaşlarıyla birlikte bir grup oluşturmuş⁶⁰ ve sabahın erken bir vaktinde belirlenen yerde buluşarak yola çıkmıştır. Ayrıca aşağıda görüleceği üzere bu rivâyeti destekleyen ve daha açık bir şekilde Hz. Ömer'in gizlice hicret ettiğini beyan eden başka rivâyetler de bulunmaktadır. Şimdi başta İbn İshâk (v.151/768)'in naklettiği olmak üzere bu rivayetleri değerlendirelim.

2.2.1. Rivâyetin Tahrici ve Sened Tahliili

Hiz. Ömer'in diğer müslümanlar gibi gizli hicret edişini haber veren bu rivâyetin isnadına baktığımız zaman İbn İshâk ile Hiz. Ömer arasında sadece iki kişi bulunmaktadır. Rivâyetin senedinde şöyle bir zincir karşımıza çıkmaktadır:

"İbn İshâk → Nâfi' → Abdullah → Ömer b. el-Hattâb".

Buna göre Ömer b. el-Hattâb (v.23/644) ve ondan nakleden oğlu Abdullah (v.73/688)'in ikisi de sahâbidir.

Nâfi' (v.117/735), İbn Ömer'in azatlısı ve meşhur râvisidir. Kaynaklarda "Mevlâ İbn Ömer" şeklinde geçmektedir. Zehebî onu "Medine'nin alimi", "sebt", "imam", "müfti" şeklinde vasıflarla nitelemiştir. Ayrıca onun hakkında "Mutlak hüccet olduğu hususunda ümmetin icması vardır" demektedir. Ricâl alimleri de onun sika olduğunu söylemişlerdir.⁶¹ Tabiundandır.⁶²

İbn İshâk (v.151/768), meşhur siyer ve meğazi yazarıdır. Zehebî'nin "Önde gelen imamlardandır"⁶³ diye takdim edip sonra, "Bir çok kimse sika olduğunu; başkaları da zayıf olduğunu söylemişlerdir" diyerek belirttiği üzere, ricâl alimleri onu farklı ve tezat ifadelerle değerlendirmişlerdir.⁶⁴ Mesela özellikle çağdaşları onu "Medine'nin ilmüne sahip", "sadûk", "hadisi yazılır", şeklindeki ifadelerle överken,⁶⁵ kendisinden sonraki alimler ise "zayıf, yalancı, kaderiyeden olmakla müthem" gibi vasıflarla cerh ettikleri görülmektedir.⁶⁶ Enes b. Malik'i gördüğünden⁶⁷ tabiundan sayılmaktadır. Siyer ve meğazinin piri sayılmaktadır. Buhârî (ta'likan) ve Müslim dahil sünen müellifleri ondan rivâyette bulunmuşlardır.⁶⁸

Binaenaley, İbn İshâk'ın bu rivâyetinin, sened bakımından muttasıl ve en azından hasen derecesinde olduğunu değerlendirmek mümkündür. Nitekim

⁶⁰ Buhârî'nin de naklettiği rivayette Hiz. Ömer, beraberinde Ayyâş ve Hişâm'ın dışında başta kardeşi olmak üzere yirmiye yakın kişi ile birlikte hicret etmiştir. Bkz. Buhârî, *Tefsiru'l-Kur'ân*, 87 (VI, 82). Ayrıca bkz. İbn Hişâm, a.g.e., II, 115; el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 463; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., 20

⁶¹ ez-Zehabî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, V, 95, 101.

⁶² Nâfi' ile ilgili müstakil bir çalışma olarak bkz. Aydemir, Halis, *Rivâyetlerin Olasılığı: Işığında Nâfi' Mevla İbn Ömer*, Bursa, 2008.

⁶³ ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tdâl*, VI, 56 (no. 7203).

⁶⁴ Bkz. ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tdâl*, VI, 57-62..

⁶⁵ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VII, 191-192 no:1087).

⁶⁶ el-Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, IV, 1195-1201 (no:1583); İbn Ebî Hâtim, a.g.e., VII, 193-194.

⁶⁷ ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tdâl*, VI, 56.

⁶⁸ Bkz. el-Mizzî, a.g.e., XXIV, 405 (no:5057).

Bezzâr (v.292/905), İbn İshâk'dan gelen bu rivâyeti naklettikten⁶⁹ sonra şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: "Bu hadisin Ömer'den bu tarîk ve bu is-naddan başka muttasıl olarak rivâyet edildiğini bilmiyoruz."⁷⁰

Heysemî (v.807/1404) eserinde "*Kitâbü'l-meğâzî ve's-siyer, Bâbu'l-hicre ile'l-Medîne*" bölümünde bu rivâyeti naklettikten sonra, Bezzâr (v.292/905)'in da bunu tahrîç ettiğini ve râvîlerinin sika olduğunu bildirmektedir.⁷¹ Buna göre hem Bezzâr hem de Heysemî, bu rivâyeti muttasıl ve sahih bulduklarını beyan etmiş olmaktadır.

İbn İshâk mahreçli bu rivâyeti, İbn Hişâm (v.218/833)'dan başka ilk dönem tarihçilerinden İbn Sa'd (v.230/844) da farklı bir sened ve az bir metin farkıyla tahrîç etmektedir. Ancak İbn Sa'd'ın bu rivayeti, Hz. Ömer'in hicreti konusunda önemli bir ayrıntıyı da bize nakletmektedir. Metni şöyledir:

"قال: أخبرنا محمد بن عمر قال: أخبرنا محمد بن عبد الله بن مسلم عن الزهري عن سالم عن أبيه وأخبرنا محمد بن عمر قال: حدثني عمر بن أبي عائكة وعبد الله بن نافع عن نافع عن بن عمر قال: لما أذن رسول الله، صلى الله عليه وسلم، للناس في الخروج إلى المدينة جعل المسلمون يخرجون أرسالا يصطحب الرجال فيخرجون، قال عمر وعبد الله قلنا لنافع: مشاة أو ركباناً؟ قال: كل ذلك، أما أهل القوة فركبان ويعتقون وأما من لم يجد ظهراً فيمشون. قال عمر بن الخطاب: فكننت قد اتعدت أنا وعياش بن أبي ربيعة وهشام بن العاص بن وائل التتاضب من إضاءة بني غفار وكنا إنما نخرج سرا فقلنا: أيكم ما تخلف عن الموعد فليطلق من أضح عند الإضاءة. قال عمر: فخرجت أنا وعياش بن أبي ربيعة واحتبس هشام بن العاص ففتن فيمن فتن...⁷²"

"(Muhammed b. Sa'd) dedi ki: Bize Muhammed b. Ömer haber verdi dedi ki: bize Muhammed b. Abdillâh b. Müslim haber verdi, o da ez-Zührî'den, o da Sâlim'den o da babasından nakletti. Ve yine bize Muhammed b. Ömer haber verdi dedi ki: Bana Ömer b. Ebî Âtike ve Abdullâh b. Nâfi', Nâfi'den o da İbn Ömer'den naklen dedi ki: "Rasûlullâh (s), insanlara Medine'ye hicret etmeleri için izin verdiğinde, müslümanlar gruplar halinde, bir araya gelerek yola çıkıyorlardı." Ömer (b. Ebi Âtike) ve Abdullâh (Abdullâh b. Nâfi') dediler ki: "Biz Nâfi'e; Yaya olarak mı yoksa binekli olarak mı yola çıkıyorlardı?" diye sorduk. Nâfi' dedi ki: "Her iki şekilde de. İmkânı olan binekli olarak ve peş peşe, binek bulamayanlar ise yürüyerek." (Abdullâh b. Ömer sözlerine devamla) Ömer b. el-Hattâb dedi ki: "Ben, Ayyâş b. Ebî Rebîa' ve Hişâm b. el-Âs b. Vâil ile, (beraber hicret etmek için) Benî Gıfar kabilesinin göletindeki (edâe) ağaçlık (tenâdub) yerde buluşmak üzere sözleşmişim. Biz hicret yolculuğuna ancak gizlice çıkıyorduk. Bu sebeple dedik ki: Kim söz verdiğimiz yerde ve zamanda bulunamazsa, sabahleyin su toplanan yerde bulunanlar (onu beklemeden) yola çıksın. Ömer dedi ki: Ben ve Ayyâş b. Ebî Rebîa' yola çıktık, zira Hişâm b. el-Âs hapsedilmişti..."

el-Vâkîdî (v.207/822) mahreçli İbn Sa'd'ın bu rivâyetinde, İbn Hişâm'ın yu-

⁶⁹ el-Bezzâr, *Müsned*, I, 258-260 (no:155).

⁷⁰ el-Bezzâr, a.g.e., I, 260.

⁷¹ el-Heysemî, a.g.e., VI, 61 (no: 9918).

⁷² İbn Sa'd, a.g.e., III, 251-252.

karıda ele aldığımız rivâyeti gibi Hz. Ömer'in kendi anlatımıyla ve oğlu Abdullah'tan yayılan iki farklı senetli ve dolayısıyla iki farklı tarihî olarak bu bilgiyi nakletmiş olduğuna dikkat edilmelidir. Bunlardan ilkinin senedinin Abdullah b. Ömer'den sonraki râvîsi "Sâlim"; ikincisinininki "Nâfi" ile oluşmaktadır.

Buna göre birinci senette İbn Sa'd ile Hz. Ömer arasında beş kişi bulunmaktadır: "Muhammed b. Ömer→ Muhammed b. Abdilllah b. Müslim→ ez-Zühri → Sâlim→ babasından."

Bu isnaddaki Sâlim (v.107/725), Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'ın oğludur.⁷³ Tâbiundandır ve sikadır.⁷⁴ Burada babası İbn Ömer'den rivâyette bulunmaktadır.

Ez-Zühri (v.124/), İbn Şihâb olarak maruftur. Başta Buhârî ve Müslim olmak üzere sahih kaynaklarda rivâyetlerine yer verilen sika bir râvîdir.⁷⁵ En sahih isnadlar (esahhu'l-esânid) arsında "Zühri→ Sâlim→ babası İbn Ömer" silsilesi de yer almaktadır.⁷⁶

Muhammed b. Abdilllah b. Müslim ez-Zühri (v.157/773), İbn Şihâb'ın yeğenidir. Babasından ve amcasından rivâyette bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel'e göre "Sâlihu'l-hadîs"dir. Zayıf diyenlerin yanında onu İbn İshâk'tan üstün tutanlar da vardır. Ebû Dâvûd'a göre sikadır. Kendisinden hadîs rivâyet eden çoktur.⁷⁷

Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî (v.207/822), İbn Sa'd'ın hocasıdır. Tarih, Siyer ve Meğazi'nin piri olarak bilinen el-Vâkîdî, ricâl alimlerinin bir kısmı tarafından "yalancı" olduğuna varıncaya kadar çeşitli şekilde tenkit edilirken, bir kısmı tarafından ise özellikle siyer ve meğazide üstüne başka kimsenin olmadığı şekilde övülmüştür. Çağdaşlarından Yezîd b. Harun (v.206/821) gibi alimler, onun sika olduğunu söylemişlerdir.⁷⁸

İkinci senette ise dört kişi bulunmaktadır: "Muhammed b. Ömer→ Ömer b. Ebî Âtike ve Abdilllah b. Nâfi'→ Nâfi'" şeklinde olup, ikisi de olayı İbn Ömer'den nakletmektedir.

Buradaki Abdilllah b. Nâfi' ve Ömer b. Ebî Âtike dışındaki râvîler hakkında yukarıda cerh-tadil bilgileri verildiğinden tekrara gerek yoktur. Abdilllah b. Nâfi' (v.154/770), Medineli olup yedinci tabakadan bir hadîs ravisidir ve etbâu't-tâbiînin büyüklerindedir. Babası Nâfi'den rivâyetleri vardır. Yahya b. Ma'in, Buhârî ve Nesâî gibi ricâl alimleri tarafından, "zayıf", "Nâfi'nin çocukları arasında en zayıf olanı" ve "münkeru'l-hadîs" şeklinde cerh edilmiştir.⁷⁹ Yahya b.

⁷³ Bkz. el-Mizzî, a.g.e., X, 145-154 (no: 2149)

⁷⁴ el-Mizzî, a.g.e., X, 151.

⁷⁵ Bkz. el-Mizzî, a.g.e., XXVI, 419-444 (no:5606).

⁷⁶ el-Mizzî, a.g.e., X, 152.

⁷⁷ Bkz. el-Mizzî, a.g.e., XXV, 554-559 (no:5375).

⁷⁸ Bkz. ez-Zehabî, Mizânü'l-İtdâl, VI, 273-276 (no:7999).

⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., V, 183 (no:854); İbn Hacer, Takrîbu't-tehzîb, I, 541.

Ma'în, "hadisi yazılır" demiştir ve İbn Mâce kendisinden rivayette bulunmuştur.⁸⁰

Ömer b. Ebî Âtike (v.155/771),⁸¹ Ebû Hafs olarak künyelenir. İbn Ömer'in mevlalarındandır.⁸² Ebû Hâtim er-Râzî, "lâ be'se bih"⁸³ ve "hadisleri yazılır" demiştir.⁸⁴ İbn Ma'în, "leyse bi kaviyy" ve "leyse bi şey"⁸⁵ lafızlarıyla değerlendirmiştir. Ebû Dâvûd "sâlih", Nesâî "leyse bi kaviyy", İbn Adiy ise "zayıf olmakla birlikte hadisleri yazılır" demiştir.⁸⁶ İbn Hacer ise "Sadûktur, Ali b. Yezîd el-Elhânî'den rivâyetleride zayıf olduğunu söylemişlerdir" değerlendirmesinde bulunmaktadır.⁸⁷ NitekimBuhârî (*el-Edebü'l-müfred* ve *Halku ef'âli'l-İbâd*'da), Ebû Dâvûd ve İbn Mâce, İbn Âtike'nin rivayetlerini eserlerine almışlardır.⁸⁸

Binaenaleyh bu rivâyeti Abdullah b. Nâfi' ve Ömer b. Ebî Âtike, birlikte Nâfi'den naklettikleri için, ikisi birbirini teyit etmiş (mutâbî' ve şâhid) olmakta ve rivâyet kuvvetlenmektedir. Bu durumda İbn Sa'd'ın rivâyeti, hasen derecesinde kabul edilebilecek bir özellik taşımaktadır. Nitekim kendisinden sonra yazılan Siyer ve Tarih ilimlerine dair kaynak eserlerin, Hz. Ömer'in hicretiyle ilgili olarak İbn Sa'd'ın bu rivâyetini esas almaları da, rivâyet alimlerinin söz konusu rivâyete güvenlerini ortaya koymaktadır. Mesela İbn Şebbe (173-262/789-875), bilinen en kadîm Medine tarihi olan eserinde İbn Sa'd'ın bu rivâyetini aynen aktarmaktadır.⁸⁹

İbn Asâkir (v.571/1176), Hz. Ömer'in alenen hicret ettiğine dair bilgiyi aktardığı yerde görmezden geldiği İbn İshâk'ın bu rivâyetini, kitabının farklı yerlerinde İbn İshâk'ın adını vererek nakletmektedir. Mesela Ayyâş b. Ebî Rebîa'nın hayatına dair bilgilere yer verdiği sayfalarda ilgili rivâyeti nakletmektedir. Ancak burada Hz. Ömer'in hicrete başlangıç keyfiyetine dair bilgiye yer vermemekte, sadece onun Ayyâş ve Hişâm ile birlikte hicrete çıktığına dair İbn Ömer kaynaklı İbn İshâk'ın rivâyetini senedli olarak aktarmakla yetinmektedir.⁹⁰

İbnü'l-Cevzî (v.597/1200) de Hz. Ömer'in menakıbına dair yazmış olduğu eserinde, onun hicret ediş keyfiyetini anlatırken meydan okuyarak aleni hicret edişine dair herhangi bir bilgiye yer vermemektedir. O, bu hususta İbn Sa'd'ın

⁸⁰ el-Mizzî, a.g.e., XVI, 214 (no:3611).

⁸¹ İbn Asâkir'in beyanına göre İbn Ebî Âtike'nin adının Ömer olarak zikredilmesinde *tashîf* vardır. Bu ismin doğrusu Osmân b. Ebî Âtike şeklinde olmalıdır. Bkz. İbn Asâkir, a.g.e., XXXVIII, 394 (no:4606).

⁸² Bkz. Halife b. Hayyât, *Târîh*, 474; ez-Zehebî, *el-Muktenî fi serdi'l-künâ*, I, 194 (no: 1698).

⁸³ "Böyle bir ravinin rivâyet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yani *itibar* için alınır. Yahya b. Ma'în ve Ebû Zur'a ed-Dimeşkî bu sigayı sika manasında kullanırlar." Aydınlı, a.g.e., 170.

⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., VI, 163 (no:896).

⁸⁵ "İbn Mâ'in bu sigayı, cerh için de kullanmakla beraber bazan, ravinin az hadis rivâyet etmiş bir olduğunu ifade etmek için kullanır ki, bu durumda cerh manası taşımaz." Aydınlı, a.g.e., 173.

⁸⁶ Bkz. el-Mizzî, a.g.e., XIX, 397-400 (no:3827).

⁸⁷ İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, I, 660.

⁸⁸ el-Mizzî, a.g.e., XIX, 400.

⁸⁹ İbn Şebbe, a.g.e., II, 663.

⁹⁰ İbn Asâkir, a.g.e., XLVII, 242-243.

gizlice hicret ettiğine dair rivâyetini ihtisaren naklederek konuyu ele almaktadır.⁹¹

İbnü'l-Esîr (v.630/1232), Hz. Ömer'in alenen hicret ettiğine dair İbn Abbas kaynaklı rivâyetin akabinde, İbn İshâk'ın adını zikrederek söz konumuz olan rivâyeti de vermektedir.⁹² Böylece o, Elbânî'nin tespit ettiği üzere,⁹³ pek emin olamadığı İbn Asâkir rivâyetiyle İbn İshâk'ın rivâyetinin birlikte değerlendirilmesini ister gibidir.

Netice itibariyle Hz. Ömer'in aleni ve meydan okuyarak hicrete başladığını ifade eden birinci rivâyet ile onun herkes gibi gizli hicret ettiğini bildiren ikinci rivâyet grubu senet olarak karşılaştırıldığında, ikinci gruptakilerin daha sağlam ve sahih oldukları gözlenmektedir. Birinci rivâyet, senedinde üç meçhul râvî bulunduğundan dolayı en iyi ihtimalle zayıf bir rivâyet durumundadır. İkinci rivâyet grubu ise, sened bakımından nisbeten daha güvenilir râvîler tarafından rivâyet edilmişlerdir. Ayrıca bu grupta İbn İshâk (v.151/768) ve İbn Sa'd (v.230/844)'ın rivâyetlerine bakıldığında ortada üç farklı senet zinciri olduğu görülmektedir. Bu senet zincirlerinin birbirini takviye ettiği; şahid ve mütâbi durumunda oldukları aşikardır. Bu sebeple Bezzâr ve Heysemî gibi hadîs ve rivâyet alimleri tarafından ikinci gruptaki haber, bazı alimlere göre "muttasıl ve sahih" kabul edilmektedir.⁹⁴ Ancak rivâyetlerin hadîs kaynaklarında geçmemesi ve senedlerinde ricâl alimlerinin bazıları tarafından cerh edilmiş olan Vâkidî gibi kimselerin bulunması sebebiyle, ihtiyaten hasen kabul etmek daha uygun olur kanaatindeyiz.

Hadis usulü terimiyle ifade edecek olursak, Hz. Ömer'in herkes gibi gizlice hicrete başladığını ifade eden ikinci gruptaki rivâyetler, aleni ve meydan okuyarak çıktığını ifade eden birinci rivâyete göre daha "esbet"tir. Yani, 'râvîlerinin sikkalıkları ve birbirleriyle münasebetleri bakımından, diğerlerine oranla üst derecede bulunan veya öyle kabul edilen sened'lere⁹⁵ sahiptir.

Yine sened bakımından İbn Asâkir'de geçen birinci rivâyetin on bir râvîsi bulunurken, ikinci gruptaki rivâyetlerin dört veya beş ravisi bulunmaktadır. Yani ikinci gruptaki rivâyetler, âlî isnada sahiptir.

Ayrıca, ikinci gruptaki rivâyetleri teyit eden başka rivâyetler, hem ilk dönem hadîs kitaplarında ve hem de siyer kaynaklarında geçmektedir. Birinci rivâyetin ise, tali kaynaklarda ve geleneksel anlatımlarda şöhret bulmasına rağmen, bugün için elimizde olmayan İbnü's-Semmân (v.445/1055) ve İbn Asâkir (v.571/1176)'den önceki bir kaynakta zikredilmediği görülmektedir.

⁹¹ Bkz. İbnü'l-Cevzî, a.g.e., 20.

⁹² İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 145.

⁹³ Bkz.el-Elbânî, a.g.e., 43.

⁹⁴ Bkz. Abdüsselâm b. Muhsin, *Dirâse nakdiyye fi'l-merviyâtü Ömer b. el-Hattâb(r.) ve siyâsetihî'l-idâriyye*, 158 (3.dipnot).

⁹⁵ Aydınlı, a.g.e., 88.

2.3. Rivâyetlerin Metin Tahliili

Hız. Ömer'in hicret etmesiyle ilgili iki farklı bilgi aktaran rivâyetler olduğunu görmüş bulunuyoruz. Birinci rivâyette, sadece Hız. Ömer'in bütün müslümanlardan farklı olarak alenen ve Ka'be'de müşriklerin ileri gelenlerine meydan okuyarak hicret yolculuğuna çıktığı anlatılmaktadır. İkinci rivâyet grubunda ise, Hız. Ömer'in, hicret eden bütün müslüman gibi arkadaş ve akrabalarıyla beraber sabahın erken bir vaktinde ve gizlice yola çıktığı anlatılmaktadır. Bu bilgiyi aktaran rivâyet, Hız. Ömer'in ağzından "Biz hicret yolculuğuna ancak gizlice çıkıyorduk"⁹⁶ şeklinde bir ilaveyle İbn Sa'd tarafından ve hem de iki farklı sened zinciriyle teyit edilmektedir.

Bu iki rivâyetin birbiriyle çelişen iki farklı bilgiyi ihtiva ettikleri görülmektedir. Birinci rivâyet herkesin aksine sadece Hız. Ömer'in alenen ve meydan okuyarak hicrete çıktığını, ikinci rivâyet/ler ise onun da diğerleri gibi gizlice hicret ettiğini ortaya koymaktadır. Bu rivâyetlerden birisini eserlerine alan ve konuyu bunun üzerine bina edenler açısından, diğer rivâyete değinmedikleri için bu konuda bir mesele de gözükmemektedir. Ancak İbn Asâkir ve İbnü'l-Esir gibi her iki rivâyeti nakleden tarihçilerin, rivâyetleri olduğu gibi nakledip herhangi bir yorumda bulunmalarına bir anlam vermek gerçekten zordur. Bu durum ancak, tarihçilerin sadece rivâyetleri aktarıp onlar hakkında yorum yapmalarını gibi genel usulleriyle izah edilebilecek bir tavidir. İşte bu tavır, iki çelişik rivâyetin günümüze kadar taşınmasına sebep olmuştur.

Bu çelişkinin telif edilmesine Hadîs ilmi yönünden çalışıldığında, esbet ve daha sağlam senedli olan rivâyetlerin tercih edilmesiyle meselenin kolayca halledilmesi mümkündür.

Ayrıca birinci rivâyetin aksine ilk dönem siyer ve tarih kaynaklarında geçen ikinci rivâyet, hadîs kaynaklarında da Hız. Ömer'in hicrete çıkışı ve Medine'ye varışı ile ilgili bilgilerin verildiği başlık altında nakledilmektedir. Ancak onun aleni ve meydan okuyarak hicrete çıktığına dair bir bilgiye hiçbir hadîs kaynağında yer verilmemektedir.

Aynı şekilde Hız. Ömer'in gizlice hicrete çıktığına dair olan ikinci rivâyet, en mukaddem ve muteber⁹⁷ siyer ve tarih kaynaklarında da yer almaktadır. Ayrıca Taberî (v.310/922), İbnü'l-Cevzî (v.597/1200), İbn Kesîr (v.774/1342), Zehebî (v.748/1347) ve İbn Hacer (v.852/1448) gibi gerek Hız. Ömer'in menakıbını müstakillen ele alan ve gerekse sahâbe hayatını ve ilk dönem tarihî olaylarla ilgili rivâyetlere dayalı kitap yazan müdakkık ve muhakkık hadîs alimlerinin

⁹⁶ İbn Sa'd, a.g.e., III, 251.

⁹⁷ Mesela Hız. Ömer'in hicretinin diğer müslümanlar gibi gerçekleştiğine dair bilgiyi aktaran ve Hız. Ali kaynaklı rivâyete itibar etmeyen İbn Hişâm'ın eseri (ki İbn İshâk'ın eserinin naklidir), İslâm tarihçileri tarafından "en sahih, en muteber ve siyerin en önemli kaynağı" (es-Sibâi, es-Sîretü'n-Nebebiyye, 29) gibi vasıflarla anılmaktadır. Öte yandan Hız. Ömer'in "Biz gizli olarak hicret ediyorduk..." şeklindeki açık ifadesini nakleden İbn Sa'd'ın kitabı da "En güvenilen ilk siyer kaynaklarından ve sahâbe ile ilgili bilgileri en iyi aktaran" olmakla tavsif olunmaktadır (bkz. es-Sibâi, a.g.e., 30).

eserlerinde de bu rivâyete yer verilirken, onun alenen hicret ettiğine dair rivâyete yer verilmemektedir. Bu hususta eserlerine aldıkları ve itibar ettikleri rivâyet, ikinci rivâyettir.

Bir başka açıdan tercih sebebi ise, birinci rivâyet olarak ele aldığımız ve Hz. Ömer'in aleni ve meydan okuyarak hicret ettiğini bildiren rivâyetin, en iyi ihtimalle İbnü's-Semmân (v.445/1055)'a kadar geri götürülebilmesiyle alakalıdır. Ancak bu rivâyeti nakleden bütün eserler, kendilerine İbn Asâkir (v.571/1176)'i dayanak göstermektedirler. Dolayısıyla İbnü's-Semmân'ın senedi ve kaynakları hakkında şu an için bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca bu rivâyet yukarıda isimleri sayılan müdakkık ve muhakkık alimler tarafından da dikkate alınmamıştır. Son dönemde yapılan kimi siyer çalışmalarında da bu rivâyetin Hadîs usulü bakımından sahih sayılamayacağı ve tarihen de sabit olmadığı tespit edilmektedir.⁹⁸ Bütün bu değerlendirme ve tespitler, ikinci rivâyetin daha sahih ve tercihe şayan olduğunu söylememize imkan vermektedir.

İkinci rivâyetin tercih edilmesine ve sıhhatine katkı sağlayacak bir diğer tespit de, Mekke döneminde müslümanlara müşriklere karşı affetmek, bağışlamak ve ezalarına sabredip karşılık vermemek dışında bir tavırda bulunmalarının emredilmiş olmasıdır.⁹⁹ Müşriklere karşı kuvvet kullanmamak ve silah çekmemek, Mekke döneminin en önemli özelliklerinden ve emirlerinden birisidir.¹⁰⁰ Nitekim ikinci Akabe biatında bulunan Yesribli müslümanlar, müşriklere saldırmak için izin istemişler ancak Hz. Peygamber (s): "Ben bununla emrolunmadım"¹⁰¹ diyerek onlara engel olmuştur. Müşriklerle savaşa ve onlara karşı koymaya Medine döneminde ve hicretten sonra izin vermiştir.¹⁰² Bu izin de ilk sıralarda sadece canı ve dini müdafaa için verilmiş olup, genel ve saldırı amaçlı izin daha sonraları farz kılınmıştır.¹⁰³ Bu sebeple Hz. Ömer'in müşriklerin ileri gelenlerine meydan okuyarak hicrete çıktığını bildiren birinci rivâyet, müşriklere karşı böyle bir tavrın gösterilmesini yasaklayan âyet ve hadîslere de aykırı düşmektedir.

Bu iki rivâyetten birisini tercih etmenin bir başka yolu da, rivâyetlerin tarihî bağlam dikkate alınarak değerlendirilmesidir.

2.4. Rivâyetlerin Tarihî Bağlama Göre Değerlendirilmesi

Özellikle siyer rivâyetlerini aktaran mukaddem kaynakların, rivâyetler hakkında yorum yapmamak gibi genel bir tavırları vardır. Bu kaynaklar, naklettikleri rivâyetlerin senedi bulunuyorsa, bunun tarihî gerçekliğe uyup uymadığını pek

⁹⁸ Bkz. Ekrem Ziya el-Umerî, *es-Sîretü'n-nebeviyye es-sahîha*, I, 206; el-Elbânî, a.g.e., 43; Abdüsselam b. Muhsin, a.g.e., 157, 161 (3. dipnot).

⁹⁹ Âlû l'mrân 3/186.

¹⁰⁰ Ekrem Ziya el-Umerî, a.g.e., II, 337.

¹⁰¹ İbn Hişâm, a.g.e., II, 94; et-Taberî, a.g.e., II, 365.

¹⁰² Bkz. Hacc 22/39; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 216; el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 18 (no:17739-17741); İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-meâ'd*, III, 63-64; İbn Kesir, *Tefsîr*, V, 430-431.

¹⁰³ Ekrem Ziya el-Umerî, a.g.e., II, 37-38.

tartışmazlar. Bu hususla ilgili olarak İbn Haldun (v.808/1406) tarihçi, tefsirci ve rivâyet üstatlarının haberleri sağlam mı, zayıf mı olduğunu incelemeyen ve haber verilen olayların gerçekleşmesinin mümkün olup olmadığına bakmadan naklettiklerini; bu sebeple de hata yaptıklarını ifade etmektedir. Ona göre bunun önüne ancak rivâyetlerin isnadla birlikte hikmet, basiret, akıl ve tabiat kanunlarına göre değerlendirilmesiyle geçilebilecektir.¹⁰⁴

Nitekim Hz. Ömer'in hicretine aleni ve meydan okuyarak başladığını nakleden birinci rivâyeti eserlerine alanlar, içerdiği bilginin tarihî bağlam ve gerçeklik ile ne kadar örtüştüğünü sorgulamamışlardır. Bizim buradaki tarihî bağlam ve gerçeklikten kastettiğimiz, bir olayın kendi dönemindeki siyasi, sosyal, kültürel ve çevresel faktörlerle uyumlu olarak gerçekleşmesinin aklen ve tarih bakımından imkanının araştırılmasıdır. Neticede tarihî bir rivâyetin, tarihsel süreçteki olaylarla, dolayısıyla ihtiva ettiği bilginin zaman ve zeminle bağlantılarını kurmak mümkün olmaktadır.

Bu ilkeden hareketle Hz. Ömer'in hicrete çıkış keyfiyeti ile ilgili olarak, rivâyet usulü açısından problemlili gözükürken ve 'sadece onun aleni ve meydan okuyarak' hicret etmesiyle ilgili rivâyet üzerinde durmak yeterli olacaktır. Böylece rivâyetin tarihî bağlam açısından da mümkün olup olamayacağı araştırması yapılmış olacaktır.

2.4.1 Hz. Ömer'in Şahsiyeti Bağlamında Değerlendirmeler

İlk başta, Hz. Ömer'in hicrete başlarken Ka'be'ye giderek tavaf yapıp namaz kıldıktan sonra oradaki ileri gelen müşrikleri tehdit etmesinin ve onlara meydan okumasının anlamı ve amacı üzerinde durmak gerekmektedir. Bütün müslümanlar gizlice ve olabildiğince müşriklerden saklı bir şekilde hicret etmeye özen gösterirken ve bunun Hz. Peygamber'in hicret için belirlediği bir plan olduğu belli iken Hz. Ömer'in neden böyle davrandığını anlamak mümkün değildir. Bu eylemi, iddia edildiği gibi "plansız, programsız, düşünmeden"¹⁰⁵ ya da sadece pervasız bir güç ve cesaret gösterisi olarak ¹⁰⁶ yapmış olamayacağını değerlendirmekteyiz. Zira o, müslüman olmadan önce kabileler arası anlaşmazlıklarda elçilik görevi yapan, diplomasi kurallarını iyi bilen ve dediklerine itibar edilen bir kimsedir.¹⁰⁷ Bu da göstermektedir ki Ömer, nerede ve nasıl davranılacağını bilen bir yapıdadır.¹⁰⁸ Bu sebeple Hz. Peygamber'in zorlu kararlarda istişaresine güvendiği birkaç sahâbîden birisi olan Hz. Ömer'in,¹⁰⁹ hiçbir neden yokken böyle bir davranışta bulunarak, kendisi bir tarafa, diğer müslümanların hicret yolculuğunu tehlikeye atması makul gözükmemektedir.

Hz. Ömer, şahsiyetinin üstünlüğü, dini anlayışının ve ilminin güzelliği, vah-

¹⁰⁴ İbn Haldun, a.g.e., I, 209.

¹⁰⁵ Bkz. http://www.hicrethaber.com/artikel.php?artikel_id=2131 [12.12.2012]

¹⁰⁶ Bkz. Çelik, "Hz. Ömer'in Hadisçiliği", 255.

¹⁰⁷ Bkz. İbnü'l-Cevzî, a.g.e., 11; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-ğâbe*, IV, 138.

¹⁰⁸ Bkz. Mevlana Şibîlî, *Asr-ı Saadet* (trc. Ömer Rıza Doğrul), IV, 198-199.

¹⁰⁹ Bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 146.

yin muvafakati,¹¹⁰ üstün bir fazilete sahip olması gibi özellikleriyle de bizzat Hz. Peygamber tarafından övülmüştür.¹¹¹ Dinin ruhunu ve sosyal gerçekleri kavrayarak, bunlara uygun çözüm önerileri geliştirebilmiş bir yapıdadır. Dini algılamadaki bu üstünlüğü sebebiyle Hz. Ömer, sahâbe ve sonraki müslümanlar tarafından da dinî ve idarî alandaki hükümleri itibarıyla örnek alınan ve takdir edilen bir kimsedir.¹¹² Hz. Ebû Bekir'in, hilafetinde onu yargı işlerinden sorumlu tayin etmesi ve Ehl-i rey fıkıh ekolünün sahâbe neslindeki müctehidlerinin başında gelmesi¹¹³ de, onun Fıkıh tarihindeki önemli konumunu gösteren gerçeklerdendir. Bu sebeple ortaya koyduğu dinî yorum ve uygulamaları, alimler tarafından değerli bulunmuş ve delil olarak itibar görmüştür.¹¹⁴ Yine Hz. Peygamber (s)'in vefatının akabinde halife seçiminden hicetin yirmi dördüncü yılındaki vefatına kadar İslâm ve ümmet adına yaptıkları¹¹⁵ da, bu makalenin konusu olmayan ancak, şahsiyetinin ve konumunun önemini gösteren uygulamalardır. Bu durum bile tek başına Hz. Ömer'in karakteri, muhakeme gücü, düşüncelerindeki isabet ve olgunluğu¹¹⁶ hakkında fikir sahibi olmaya yeterli niteliktedir.

Binaenaleyh Hz. Ömer gibi vahyin muvafakat ettiği derecede dinin gayelerini ve inceliklerini müdrük birinin, durduk yere müşriklerin ileri gelenlerini tahrik etmesinin ne gibi bir izahı yapılabilir? Bu, ancak işin önünü ve sonunu hesap etmeyen, aklına estiği gibi hareket eden ve ucuz kahramanlık peşinde olan birisinin yapacağı bir iş olarak gözükmektedir. Oysa Hz. Ömer'in, müslüman olduğu günden o ana kadar, ezalarına maruz kalmasına rağmen, herhangi bir müşriğe fiili bir saldırıda bulunduğunu bilmiyoruz. Nitekim Mekke döneminde Kur'ân ve Hz. Peygamber'in genel emri ve siyasetinin gereği olarak müslümanlardan, değil müşriklere karşı meydan okumak ve onlarla kavga etmek, bilakis müşriklerin ezalarına sabır isteniyordu.¹¹⁷

Nitekim Buhârî'nin rivâyetine göre Hz. Ömer'in müslüman olduğunu öğrendiklerinde müşrikler, evini muhasara etmişler ve hatta onu öldürmek için toplanmışlardır. Hz. Ömer, korku içinde evinden çıkamamışken Âs b. Vâil'in hi-

¹¹⁰ Kendi ifadesine göre üç, İbn Hacer'in tespitine göre onbeş yerde vahye muvafakat etmiştir. Bkz. Buhârî, *Tefsîr*, 9 (V, 149-150); İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 504-505; VIII, 168-169. Ayrıca konuyla ilgili olarak bkz. Atmaca, Gökhan, "Nuzul Sürecinde Bir Muhatap Olarak Hz. Ömer ve Muvafakatları", Sakarya Ü. İlahiyat F. Dergisi, sayı: 21 (2010/1), 43-67.

¹¹¹ Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 353-359; Müslim, *Fedâillü's-sahâbe*, 14-25; Tirmizî, *Menâkıb*, 17 (V, 617-624); İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 22 vd.

¹¹² Bkz. İbn Ebî Şeybe, *a.g.e.*, VI, 355 (hd.no: 31987); VI, 357 (hd.no: 32004); Ebû Dâvûd, *Harâc ve'l-İmâre*, 17, 18 (IV, 364-365); İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 146-147; eş-Şâtîbî, *a.g.e.*, III, 333; IV, 77.

¹¹³ Bkz. Koçak, Muhsin, "Ömer (Fıkıh)", DİA, XXXIV, 51-52; Kal'acı, Muhammed Revvâs, *Mevsûatu fıkhi Ömer b. el-Hattâb*, 8 vd.

¹¹⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sifil, Ebubekir, *Hazreti Ömer ve Nebvi Sünnet*, Kayhan Yay., İstanbul, 2007

¹¹⁵ Bkz. İbn Şebbe, *a.g.e.*, II, 654-III, 948; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 42 vd.; Mevlana Şiblî, *a.g.e.*, IV, 204-514.

¹¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 504-505.

¹¹⁷ Bu durum hicretten sonra nazil olan Hacc, 39. ayetle izin verilinceye kadar devam etmiştir. Bkz. Âlü İmrân, 186. Konuyla ilgili değerlendirme için bkz. İbn Hişâm, *a.g.e.*, II, 108; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 216; İbn Kâayim el-Cevziye, *a.g.e.*, III, 63-64; İbn Kesîr, *Tefsîr*, V, 430-431; Ekrem Ziya el-Umerî, *a.g.e.*, II, 337.

mayesiyle bu olaydan kurtulabilmiştir.¹¹⁸ Hatta rivâyetlere göre bu olayın birkaç kere tekerrür ettiği anlaşılmaktadır.¹¹⁹ Bu bağlamda Hz. Ömer'in müslüman olduğu altıncı yıldan hicret ettiği zamana kadar siyer kaynaklarında kayda değer bir olayından bahsedilmemesi¹²⁰ de, onun Mekke döneminde sert bir tutum içinde olmadığı şeklindeki bir değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Aynı şekilde ilk hicret edenler arasında bulunması da, bir an önce Mekke'den çıkmak istemesiyle izah edilebilecek bir tavidir. Yani müslüman olduktan sonra o, Mekke'de pek rahat değildir.

Bütün bunlar bir arada düşünüldüğünde Hz. Ömer'in durup dururken ve daha hicretin ilk başlarında müşrikleri tahrik ederek hicrete çıkmasının anlamlı bir izahını yapmak güçtür.

2.4.2. Hicret Stratejisi Bağlamında Değerlendirmeler

Bir başka açıdan Hz. Ömer'in aleni hicret ettiğini bildiren rivâyet, bu çalışmanın başlarında ele alınan hicretin gizlilik üzerine kurulu stratejisi ve planlamasına da aykırıdır. Zira Akabe biatlarından itibaren gerek Medinelî müslümanlar ve gerekse Hz. Peygamber tarafından Medine'ye hicret sürecinin gizlice yürütüldüğüne dair rivâyetleri çalışmanın başlarında nakletmiştik. Kaldı ki, söz konusu rivâyette bile Ömer dışında bütün müslümanların gizlice hicret ettikleri beyan edilmektedir. Rasûlullâh (s)'in önemli kararlarda ve durumlarda istişare ettiği sahâbesinin başında gelen Hz. Ömer'in, hicret edeceği zamanı ve nasıl hicret edeceğini Hz. Peygamber'le istişare etmemiş olduğu düşünülemez.

Öte yandan aleni ve meydan okuyarak hicrete çıkmak, izin verilmiş bir davranış ya da müslümanlar açısından yararlı bir tavır olsaydı, aynı şeyi gücü yeten diğer sahâbenin de yapması beklenirdi. Mesela Hz. Ömer'den kısa bir süre sonra hicrete çıkan "Esedullah"¹²¹ lakaplı Hz. Hamza, o dönemin Mekke'sinde önemli bir güç olan gerek kabile koruması ve gerekse eşraftan olmak bakımından müşriklerin daha çok çekindiği bir kahramandır. Hz. Peygamber'i, en şedid oldukları bir zamanda müşriklere karşı meydan okuyarak o korumuş ve savunmuştur.¹²² Ancak kaynaklarımızda onun hicretiyle alakalı kayda değer bir bilgi bile nakledilmemektedir.

Nitekim, müslümanların hicretini anlatan bütün kaynaklar ve rivâyetler, bu hicretin iki temel özelliğinin "gruplar halinde" ve "gizlice" olduğunu açıklamaktadır.¹²³ Zira müslümanlar, herhangi bir engellemeyle karşılaşmamak için hicret ettiklerini müşriklere fark ettirmemeye azami özen gösteriyorlardı. Bu yüzden

¹¹⁸ Bkz. Buhârî, *Menâkıb*, 35 (IV, 242); İbn İshâk, a.g.e., I, 224;

¹¹⁹ Bkz. el-Heysemî, a.g.e., IX, 65 (No: 14414-14415).

¹²⁰ Fayda, a.g.m., DîA., XXXIV, 44.

¹²¹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 11.

¹²² Bkz. İbn İshâk, a.g.e., I, 211-213.

¹²³ Bu bağlamda Hz. Ömer'in aleni hicret ettiğini nakleden Hz. Ali kaynaklı birinci rivâyet bile, hicretin genel stratejisinin gizlilik olduğunu, bütün müslümanların gizlice hicret ettiğini ve buna sadece Hz. Ömer'in uymadığını beyan etmektedir.

tedbir olarak birlikte ve gizlice hicret ediyorlardı. Nitekim ilk muhacirlerden olan Hz. Ömer de Ayyâş b. Ebi Rebîa ve kendisini himaye eden Âs b. Vâil'in oğlu Hişâm başta olmak üzere ailesi ve akrabalarından oluşan yirmi kişilik bir grupla hicrete çıkmıştır.¹²⁴ İşin gizlilik kısmına gelince, bunun bir tedbir olarak Hz. Ömer tarafından da düşünüldüğü ve uygulandığı, rivâyetlerden anlaşılmaktadır. Şöyleki, bu kişilerle sabah Serif mevkiindeki ağaçlıkta (tenâdub) gizlice buluşmayı; gelemeyeni, hicretinin açığa çıktığının ve yakalandığının anlaşılacağından, beklemeden diğerlerinin derhal yola çıkmalarını kararlaştırmışlardır. Durum böyle iken, Hz. Ömer'in, haydi kendisi neyse, fakat geriye kalan bu kadar kişinin ve çoğu da aile fertleri olan kimselerin hayatını ve hicretini, ortada bir sebep yokken neden riske atmış olabileceği önemli bir soru olarak durmaktadır. Bu sorunun mantıklı ve tutarlı bir izahına kaynaklarda ve araştırmalarda rastlanmamaktadır. Dolayısıyla herkesin aksine, sadece Hz. Ömer'in ve üstelik de herhangi bir sebep zikredilmeden hicretin gizlilik ilkesine muhalif bir tavırla hicret ettiğini beyan eden birinci rivâyet, tarihî bağlama bu açıdan da uygun düşmemektedir.

Kaldı ki beraber yola çıkmayı kararlaştıkları arkadaşlarından Hişâm, daha hicrete başlamadan yakalanmış ve alıkonulmuştur. Ayyâş b. Ebî Râbiâ'yı da kardeşleri Ebû Cehil ve Hâris hicret ettiklerini anladıklarında takip etmişler ve Medine'ye kadar gelerek onu alıp Mekke'ye geri götürmüşlerdir.¹²⁵ Şayet Hz. Ömer'in müşriklere meydan okuması gerçek olmuş olsaydı; oradakiler korkularından ona mükabelede bulunamamış ve takip edememiş olsalardı, Hişâm'ın kardeşleri, hem de sadece iki kişi olarak, ta Medine'ye kadar gelebilirler miydi? Yine, henüz Hz. Peygamber ve müslümanların çoğu Mekke'de iken Hişâm'ı elleri kolları bağlı bir şekilde Mekke'ye getirmeleri yetmezmiş gibi, bir de yoldan itibaren yaptıkları işkencelerini sürdürüp onu hapse koyabilirler miydi? Üstelik bir de Mekkelilere "Ey Mekke halkı! Siz de sefihlerinize (müslümanlara) işte bizim bu sefihimize yaptığımız gibi yapınız"¹²⁶ diyerek akıl verip, hicret edecek müslümanlara engel olmalarını teşvik edebilirler miydi?

Bütün bu hususlar tarihin şahitliği ve sahih rivâyetlere göre gerçek olduğuna göre, demek ki ilgili rivâyette geçen "Kimse onu takip etmeye cesaret edemedi" şeklindeki ifade, tarihen ve vakia olarak doğru gözükmemektedir. Ayrıca ilk sıralarda hicret eden Hz. Ömer'in ve beraberlerindeki diğer hicretinin anlaşılmasından sonra, müşriklerin hicret edeceklerine karşı baskılarını ve engellemelerini daha da artırdıkları görülmektedir.

Öte yandan Hz. Ömer bu tavrıyla, müşriklerden ileri gelenlerin kardeşi olduğunu bildiği ve beraber hicret etmek üzere sözleştikleri Hişâm'ın, hem hicre-

¹²⁴ İbn Hişâm, *a.g.e.*, II, 115; el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 463; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 20.

¹²⁵ Bkz. İbn Hişâm, *a.g.e.*, II, 115; el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 460.

¹²⁶ İbn Hişâm, *a.g.e.*, II, 115. Hadîs kaynaklarında Hz. Peygamber (s)'in Hişâm'ın bu durumuna çok üzülüşünü ve o Medine'ye doğru yola çıkana kadar bütün vakit namazlarında kurtulması için kunut okuyarak dua ettiği nakledilmektedir. Bkz. Buhârî, *Cihâd*, 98 (III, 234); Müslim, *Mesâcid*, 294-295 (I, 467). Krş. İbn Asâkir, *a.g.e.*, XXII, 136; XLVII, 241.

tini hem de hayatını riskte attığı için bir suçluluk duymaz mıydı? Ya da başta Allah Rasûlü (s) olmak üzere diğer müslümanların, Hz. Ömer'i bu hususta eleştirmeleri gerekmez miydi? Hişâm'ın durumu da örnek gösterilerek, ilk başlarda hicret eden Hz. Ömer'den sonra hicret edecek çoğunluk müslümanların, hicret ederken belirlenen stratejiye aykırı davranmamaları noktasında ikaz edilmeleri gerekmez miydi? Oysaki tarihî bilgiler ve rivâyetler, bunların hiç birisinin yapılmadığını, bilakis Hz. Ömer'in Hişâm'ı kardeşleriyle beraber dönmemesi hususunda ikna etmeğe çalıştığını ve Hz. Peygamber'in, Hişâm ve onun durumunda olanlara üzüntüsünden aylarca kunût okuduğunu nakletmektedir. Daha sonra da Mekke'de hapis ve işkence altında bulunan bu müslümanların gizlice kurtarılmasına çalışmıştır.¹²⁷ Hz. Peygamber'i ve müslümanları derinden etkilediği anlaşılan bu hususla ilgili olarak, ne Hz. Ömer'in ne de bir başkasının eleştirildiği ya da uyarıldığına dair bir bilgi nakledilmektedir. Bu durum bize hicretin, Hz. Ömer dahil herkesin uyduğu ve uyguladığı normal bir seyir ve plan içinde cereyan ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim o, muteber ilk siyer kaynaklarında geçen rivâyete göre, kendisinin ve diğer müslümanların hicret stratejisini anlatırken "Biz hicret yolculuğuna ancak gizlice çıkıyorduk (وكنا إنما نخرج سرا)"¹²⁸ demesi de, burada söylenenleri teyit etmektedir. Burada kendisini de katarak "biz" ve "ancak" gibi vurgulu bir ifade kullandığına dikkat etmek gerekir. Buna göre hicretin stratejisinin gizlilik olduğunu ve bunun bir tedbir olarak uygulandığını nakleden Hz. Ömer'in, hiçbir sebep ve gerekçe zikretmeden ya da gereği olmadan buna uymadığı, nasıl izah edilebilecektir?

2.4.3. Rivâyetteki İfadeler Üzerinden Değerlendirmeler

Söz konusu rivâyette Hz. Ömer'in meydan okumasının akabinde: "...İsteyen şu vadinin arkasında gelip benimle karşılaşsın" şeklinde kullandığı ifade dikkat çekicidir. Burada neden hemen oracıkda değil de, vadinin arkasında karşılaşılmasını istediği akla takılmaktadır. Zira meydan okumanın yapıldığı yerde bu işin halledilmesi hem meydan okumanın ruhuna daha uygundur ve hem de vadinin arkasında Hz. Ömer'le birlikte hicret etmek üzere gizlice bekleyen müslümanların can güvenliği bakımından daha makul bir davranıştır. Dolayısıyla ellerinde her türlü imkanı barındıran ele başı müşrikleri tahrik ederek, orada bekleyen müslümanların üzerine çekmek ve davet etmek, aklen ve tarihen açıklanması güç bir meseledir. Aynı hususlar, geride kalan ve daha sonra hicret edecek müslümanlar için de mevzubahs edilebilir.

Ayrıca bu bağlamda birinci rivâyette ifade edilen "Ka'be'ye gitmek", "tavaf etmek", "orada iki rekat namaz kılmak", "müşriklerin teker teker başına dikilmek" ve "onlara meydan okumak" şeklindeki bilgiler, hiç acelesi ve bekleyeni olmayan bir kimsenin davranışını yansıtan işlerdendir. Sabahın çok erken vak-

¹²⁷ Bkz. Buhârî, *Cihâd*, 98 (III, 234); Müslim, *Mesâcid*, 294-295 (I, 467); el-Beyhakî *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 25 (no:17760). İbn Asâkir, a.g.e., XXII, 136; XLVII, 241.

¹²⁸ İbn Sa'd, a.g.e., III, 251; İbn Şebbe, a.g.e., II, 663.

tinde müşriklerin ileri gelenlerinin Ka'be'de toplu halde bulunmalarının anlamını sorgulamak bir yana, Hz. Ömer'in yaptığı bütün bu işlerin her birisi başlı başına vakit alan işlerdir. Oysa ki onu çoğu kendi aile efradı, akrabaları ve sözleştiği arkadaşlarından oluşan yirmi kadar müslüman, kararlaştırdıkları yerde beklemektedir.¹²⁹ Ka'be ile bu beklenen yerin (Serif) arası neredeyse 12 mil¹³⁰ kadar uzaklıktadır.¹³¹ Dolayısıyla tavaf, namaz ve teker teker meydan okuma gibi vakit alan işlere, bir de aradaki bu mesafeyi katetmek eklendiğinde, diğer rivâyette geçtiği üzere sözleştikleri kimselerle buluşup sabah erkenden yola çıkmak imkansız hale gelecektir. Oysa arkadaşlarının anlaşmaları gereği onu bırakıp gitmeleri bir tarafa, çöl sıcağında¹³² sabahın erken saatlerinde yola çıkmak, yolculuk için hayati önemdedir ve o dönemdeki gelenek de böyledir. Aksi takdirde hem de aile efradıyla ve çocuklarla çöl sıcağında yolculuk yapmak, zaten vahşi hayvanlar ve düşman korkusu gibi mevcut tedirginliklerle zor olan durumu, daha bir meşakkatli hale getirecektir. Dolayısıyla bu bakımdan da ilgili rivâyet, tarihî bağlamla uyumu açısından izahı güç ifade ve eylemler içermektedir.

2.4.4. Aleni ve Meydan Okuyarak Hicret Etmeye Bir Gerekçe Gösterilememesi

Hz. Ömer'in alenen ve meydan okuyarak hicrete çıkmasına gerekçe olarak kaynaklarımızda bir bilgi kırıntısına dahi rastlanmamaktadır. Buna rağmen, olayı değerlendiren kimi yazarların, "Gizlice hicret etmeyi onuruna yakıştıramamış, hicret esnasında gizlenmeyi kabul etmemiştir"¹³³ şeklinde yorumda bulunduğu görülmektedir. Bu kabil mesnetsiz izah ve yorumların, tarihî gerçeklikler ile bağdaştığını söylemek mümkün değildir. Çünkü ortada alınan bir karar varsa, bu bütün müslümanlar gibi Hz. Ömer'i de bağlayacaktır. Ayrıca Hz. Ömer'in Hz. Peygamber ve diğer müslümanlar gibi gizli hicret ettiğini söylemek, onun cesaret ve kahramanlığına zarar verecek bir durum da değildir. Zira Hz. Ömer'in cesareti ve kahramanlığı, tarihin şahitliği ve Hz. Peygamber'den nakledilen sahih rivâyetlerle sabittir. Devrin en güçlü iki devleti olan Bizans ve Fars imparatorluklarını tarih sahnesinden silmesi ve İslâm'ı muktedir bir devlet haline getirmesi bile, onun cesaret ve kahramanlığına tek başına yetecek bir delildir. Ancak biz burada Hz. Ömer'in kahramanlığının ve cesaretinin, tarih ve rivâyet tekniği bakımından tartışmalı bir bilgiyle ortaya konulmasının yanlışlığını ifade etmeye çalışmaktayız.

Hz. Ömer, olayları makul çerçevede değerlendiren bir kişiliğe sahiptir. Hz.

¹²⁹ Hz. Ömer, beraberinde Ayyâş ve Hişâm'ın dışında başta kardeşi olmak üzere yirmiyeye yakın kişi ile birlikte hicret etmiştir. Bkz. Buhârî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 87 (VI, 82)

¹³⁰ Uzunluk ölçüsü olarak 1 mil, yaklaşık olarak 1475 metreye tekabül etmektedir. Detay için bkz. Kallek, Cengiz, "Mil", *DİA*, XXX, 53-54.

¹³¹ "Serif", Mekke ile Medine arasında, Mekke'ye altı (bazılarına göre on iki) mil uzaklıkta bir yerin adıdır. es-Sâlihî, a.g.e., III, 323 (ayrıca bkz. 4. dipnot).

¹³² Hicret esnasında havanın ne kadar sıcak olduğu, Hz. Peygamber'in sıcaktan korunmak için başına bir bürgü sarmasından da anlaşılmaktadır. Bkz. İbn Kayyım el-Cevziyye, a.g.e., I, 137.

¹³³ Bkz. <http://www.haznevi.net/icerikoku.aspx?KID=4401&BID=48> [12.12.2012].

Peygamber'in istişaresine önem verdiği sahâbesinin başında gelmesi de bu özelliğini teyit etmektedir. Nitekim Hudeybiye gününde Hz. Peygamber (s), savaşmak için değil umre yapmak üzere geldiklerini Mekkelilere bildirmesi için elçi olarak onu göndermek istemişti. Ancak Ömer: "Ey Allah'ın Rasûlü! Kureyşin bana zarar vermesinden korkuyorum (إِنِّي أَخَافُ فُرْيَشًا عَلَى نَفْسِي)... Mekke'de Adıyy oğullarından beni koruyacak kimse de kalmamıştır. Ancak yine de istersen giderim... Fakat Mekke'de benden daha itibarlı, akrabası benden daha çok ve daha korumalı olan Osman b. Affân'ı sana öneriyorum" demiştir.¹³⁴ Şayet o, fevri bir davranış veya kahramanlık olsun diye meydan okuyan birisi olsaydı, Hz. Peygamber'in bu düşüncesine makul bir gerekçe ile karşı çıkmazdı diye değerlendirmek mümkündür. Bu örnek olayda görüldüğü üzere Hz. Ömer, olaylar karşısında akılcı ve tutarlı bir tutum sahibidir.¹³⁵ Hz. Ömer'in hiç sebep yokken müşriklerin ileri gelenlerine meydan okuyarak ve tahrik ederek hicrete çıkmasının, akıl ve tarih bağlamında gerçekleştirmiş olmasının izahı bu bakımdan da güçtür.

Binaenaleyh, İbn'ül-Cevzî (v.597/1200)'nin Hz. Ömer'in hayatına dair yazmış olduğu müstakil eserinde, Zehebî (v.748/1347), İbn Kesîr (v.774/1342) ve İbn Hacer (v.852/1448) gibi mudakkık alimlerin ilk dönem siyer olaylarına dair rivâyetleri topladıkları eserlerinde ve Hadîs ilimlerine dair kitaplarında, Hz. Ömer'in alenen hicret ettiğine dair en ufak bir bilgiye dahi rastlanmamaktadır. Aksine gerek hicret olayını genel olarak anlatırlarken ve gerekse Hz. Ömer'in biyografisine yer verirlerken, hicretini normal bir hicret olayı olarak değerlendirmeleri dikkat çekicidir. Rivâyet ilimlerindeki birikimleriyle şöhret bulan bu alimler, Hz. Ömer'in hicretinin diğer müslümanların hicretinden farklı ve sıradışı bir yönünü biliyor olsalardı, bunu mutlaka dile getirirlerdi diye düşünmekteyiz. Oysa bu kabil sıradışı ve sadece Hz. Ömer'e ait bir davranışın bilgisini içeren rivâyetin varlığından bile okuyucularını haberdar etmemiş olmaları bir tarafa, bu hususta onun diğer müslümanlarla birlikte normal bir şekilde hicret ettiğine dair rivayeti nakletmeleri manidardır. Bu tespit de göstermektedir ki, Hz. Ömer'in hicretinin aleni ve meydan okuyarak olduğuna dair rivâyet, ya bu alimler tarafından bilinmemektedir ya da itibara alınacak bir sıhhat ve değere sahip değildir.

Tarihsel bağlamla ilgili değerlendirmemize son olarak şunu da eklemek gerektiğini düşünüyoruz. Bir rivâyet ve özellikle tarihî rivâyetler değerlendirilirken, bazı araştırmacılara göre, iki açıdan yapılacak tahlil çalışması önemli katkılar sunmaktadır. Bunlardan ilki "metin tarihinin tespiti" denilen, rivâyetin geçtiği eski kaynakların tespiti ve geçtiği kaynağın durumuyla ilgili bilgilerdir. Diğeri ise "nakil tarihinin tespiti" denilen, muhtemel orijinal metnin ne olduğu ve ne zaman, nerede, ne amaçla ve kim tarafından bu metnin tedavüle sokulduğunun

¹³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 324. Ayrıca bkz. İbn Hişâm, a.g.e., III, 261.

¹³⁵ Bu hususla ilgili geni bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Özkan, Mustafa, "Hudeybiye Antlaşması Özelinde Hz. Ömer'in Kişilik Tahlili Denemesi", İSTEM, Yıl:8, Sayı:15, 2010, s.43-59.

tespit edilmeye çalışılmasıdır.¹³⁶

Buna göre Hz. Ömer'in aleni hicret ettiğine dair rivâyetin geçtiği en eski kaynak, daha önce değerlendirdiğimiz üzere Mu'tezilî ve Zeydiyye'ye yakın olduğu bilinen İbnü's-Semmân (v.445/1055)'in *el-Muvâfaka* adlı eseridir. Bu rivâyetin, hem de Hz. Ali'ye nisbetle ilk defa Ehl-i Beyt ile sahâbenin ileri gelenlerinin olumlu ilişki içinde olduklarını ispat etme gayesiyle ve Rafizîlere reddiye¹³⁷ olarak yazılmış olan bir kitapta¹³⁸ nakledilmiş olması konumuz açısından önemlidir.¹³⁹ Zira, tespitimizi tekrarlarsak, ne *el-Muvâfaka*'dan önceki Hadîs, Siyer, Tarih kaynaklarında ve ne de İbn Asâkir (v.571/1176) ve ondan da nakille İbnü'l-Esîr (v.630/1232)'den başka sahâbe biyografisi kaynaklarında bu rivâyete rastlanmaktadır. Aksine bu kaynaklarda sahâbenin hepsinin gizli olarak ve arkaadaş gruplarıyla hicret ettiklerine dair bilgiler nakledilmekte; bunun dışında sıradışı ve dikkat çekici başka bir olaydan bahsedilmemektedir. Bu tespit de, Hz. Ömer'in hicretinin aleni olduğunu ifade eden rivâyeti tartışmalı hale getirmektedir. Ancak ifade etmek gerekirse, *el-Muvâfaka*'nın elimizde olmaması sebebiyle, bu rivâyetle ilgili farklı bir sened ve kaynak zikredip etmediği tespit edilememektedir.

3-DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu çalışmada Hadîs ve İslâm Tarihi ilimlerinin ortak saha çalışmasının örneklerinden birisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hz. Ömer'in hicreti, hem Hadîs hem de Siyer ve İslâm Tarihi kaynaklarının ele aldığı ortak bir rivâyettir. Bu konuda temelde iki farklı bilgi ihtiva eden rivâyet bulunduğunu tespit etmiş bulunmaktayız.

Hz. Ömer'in hicretiyle ilgili rivâyetlerden birincisi, Hz. Ali tarîkıyla nakledilen ve bütün müslümanların aksine Hz. Ömer'in hicrete çıkarken Ka'be'yi tavaf edip iki rekat namaz kıldıktan sonra müşriklere meydan okuyarak ve hicret edeceği güzergahı ve zamanı ilan ederek yola çıkmasıyla ilgili rivâyettir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hadîs kaynaklarında geçmeyen bu rivâyetin izine, ilk olarak İbnü's-Semmân (v.445/1055)'nin *el-Muvâfaka* adlı eserinde rastlanmaktadır.

İ
S
T
E
M
20/2012

¹³⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Özdemir, *a.g.m.*, 149.

¹³⁷ Öteden beridir Şîa'nın Hz. Ömer'e tepkili olduğu ve halen günümüzde bile bu tarihî tavrılarını devam ettirdikleri bilinmektedir (Bu konudaki bir kitap için bkz. Abdülbâkî Karna el-Cezâîrî, *el-Vehmî ve'l-hakîkî fî sîreti Ömer b. el-Hattâb*, Kum, 1428). Hz. Ömer'i müslümanların gözünde itibarsızlaştırmak için söz konusu aleni hicret ettiğine dair rivâyeti de, bu bağlamda aleyhinde malzeme olarak kullanılmaktadırlar. Buna örnek olarak söz konusu kitabın 159. sayfası ile şu internet sitelerine bakılabilir: <http://www.alkafi.net/vb/archive/index.php/t-2119.html> [12.12.2012]; **Hata! Köprü başvurusu geçerli değil.** [12.12.2012].

¹³⁸ Geniş bilgi için bkz. Kandemir, *a.g.m.*, DİA, XXXVI, 497.

¹³⁹ Burada siyer yazıcılığının bir gerçeği olarak şu ifadelerin haklılığı bir kez daha hatıra gerilmelidir: "Tarihsel süreçte sonraki kuşakların, çoğu kere önceki kuşakların tarihini kendi içinde buldukları şartlardan; siyasî, sosyal, dinî, fikrî gelişmelerin ve tartışmaların içerisinde ve sonrasında oluşmuş algılamalardan hareketle yazdıkları, dolayısıyla da geçmişi olduğu gibi değil, bazen olması arzulanan, bazen de olduğu zannedilen biçimde anlayıp anlattıkları bilinen bir husustur." Özdemir, *a.g.m.*, 159.

Ancak bu rivâyeti nakledenlerin asıl kaynaklarının İbn Asâkir (v.571/1176)'in *Târîhu'd-Dimeşk*'ı olduğu görülmektedir. Başka bir târiki veya destekleyen farklı bir rivâyeti de bulunmayan bu bilgiyi, konuyu ele alan muahhar/tali eserlerin hemen hepsi nakletmişler ve Hz. Ömer'in hicrete çıkışının aleni olduğuna dair rivâyetin yayılmasına ve meşhur olmasına sebep olmuşlardır.

İkinci rivâyet ise, bizzat Hz. Ömer'in anlattığı ve herkes gibi gizlice ve bir grup müslümanla birlikte sabahın erken vaktinde yola çıktığına dair rivâyettir. Bu rivâyetin birincisine göre hem daha mukaddem kaynaklarda yer aldığı, hem de en az hasen derecesinde bir isnada sahip olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız. Ayrıca bu rivâyet, İbn Sa'd (v.230/844)'in tahrîç ettiği ve bizzat Hz. Ömer'in "Biz hicret yolculuğuna ancak gizlice çıkıyorduk" ifadesini içeren rivâyet tarafından da desteklenmektedir.

Tarihî bağlama göre yapılan değerlendirmede de, Hz. Ömer'in gizlice hicret ettiğine dair rivâyetin, vakıya ve tarihi şartlara daha uygun olduğu anlaşılmaktadır.

Kaldı ki, ilk dönem Hadîs ve Siyer alimlerinin, en ince detaylarına kadar Hz. Ömer'in ve beraberindekilerin hicretini nakletmelerine rağmen, Hz. Ali târikli rivâyetle ilgili en küçük bir imada bile bulunmamaları anlamlıdır. Aynı şekilde Hz. Ömer'in herkesin aksine müşriklere meydan okuyarak ve hicretini ilan ederek yola çıkması gibi fevkalade olan bir olaydan, Hz. Ali dışındaki sahâbîlerin haberdar olmamaları da bir o kadar imkansız gözükmektedir.

Yine bu rivâyetin isnadında Hz. Ali'den sonra bu bilgiyi nakledenin Abdullah b. Abbas ve diğer aile mensuplarının bulunması da dikkat çekicidir. Bu kadar önemli ve bir benzeri olmayan olayın sadece Hz. Ali tarafından nakledilmiş olması kadar, bu rivâyetin bu isnadla ve ilk defa, sahâbe ile Ehl-i Beyt arasındaki ilişkilerin olumlu olduğunu ispat gayesiyle yazılan İbn'ü's-Semmân'ın kitabında geçiyor olması da ilginçtir.

Bütün bunlara rağmen Hz. Ömer'in alenen ve meydan okuyarak hicret ettiğine dair bilgiyi içeren rivâyet, gerek sonraki dönemlerde yazılan tarih kitaplarında ve gerekse hicret olayını anlatan neredeyse bütün tali eserlerde nakledilmiştir. Böylece, aksini beyan eden ikinci rivâyete göre daha çok revaç bulunmuş ve meşhur olmuştur.

Bu rivâyetin meşhur olmasının ve kabul görmesinin sebebinin, ilmî olmaktan daha çok hamasî ve duygusal sebepler olduğunu söylemeye gerek bile yoktur. Bir defa meydan okuyarak ve alenen hicret etme girişimi, Hz. Ömer'in zaman zaman fevri çıkışlar yapabilen ve sert bir mizaca sahip olduğuna dair genel kanaatle örtüşmektedir. Dolayısıyla böyle bir tavır kendisinden beklenebileceği için, bu rivâyet ona yakıştırılmış ve şöhret kazanmış olabilir.

Diğer bir açıklama ise, geleneksel tarih ve siyer yazıcılığıyla ilgili yapılabilir. Tarih ve Siyer kaynaklarının genel eğilimi, rivâyetlerin sıhhati üzerinde fazlaca durmadan ve bunların tarihî gerçekliğe uygunluğunu tartışmadan, kendilerine

ulaşan her rivâyeti nakletmek gayreti içinde olmalarıdır.¹⁴⁰ Bu gayrete, zamanla ortaya çıkan yüceltmeçi yaklaşım ve menkıbevî anlatım üslubu da ilave edilmiştir.¹⁴¹ bütûn bunların bir sonucu olarak tarihin, olaylarla ilgili kahramanlık öykülerini biraz da abartarak ele almak gibi genel bir eğilimi ortaya çıkmıştır. Böylece bazen tarihî anlatımlarda rivâyetlerin, olayların ve şahsiyetlerin zaman zaman olduğundan başka ve biraz da mübalağalı bir üslupla ele alınması her zaman mümkün olmaktadır.¹⁴² İşte bu durum, insanların dikkatlerini tarihî hakikatlerden daha çok çekmiş ve gözlerini perdeleyebilmiştir.

Hz. Ömer'in hicrete çıkışı ile ilgili, sıhhatiyle ters orantılı olarak şöhet bulan rivâyette de, böyle bir durum söz konusu olmuştur.¹⁴³ Hicret olayının kaçış gibi algılanabilmesinin önüne, tarihî şahsiyeti de buna müsait olan Hz. Ömer'in meydan okumasıyla geçilmek istenmiş gibidir.¹⁴⁴ Binaenaleyh olaya hamaset, siyaset ve duygusal açılardan yaklaşılması, zayıf olan birinci rivâyeti daha şöhetli bir hale getirmiştir.

Netice itibariyle, ilgili rivâyetlerin gerek sened-metin tahlillerine ve gerekse tarihî bağlam değerlendirmelerine göre, Hz. Ömer'in gizlice hicret ettiğine dair rivâyetlerin daha sahih ve kabule şayan olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız. Dolayısıyla Hz. Ömer'in hicretinin, her sahabînin hicreti gibi, gizli olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

Kaynaklar:

- » Abdüsselâm b. Muhsin, Âlû İ'sâ, Dirâse nakdiyye fi'l-merviyâtı Ömer b. el-Hattâb ve siyâsetihî'l-idâriyye, Medine, 1423/2002, I-III.
- » Ahmed b. Hanbel v.241/855), el-Müsned, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, I-VI.
- » Ahmed Muhammed Şâkir (v.1958), el-Bâisü'l-hâsîs şerhu ihtisârî ulûmi'l-hadîs li'l-hâfîz İbn Kesîr, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, ts.
- » Ali el-Mütttekî, Alauddin b. Hüsamüddin el-Hindî (v.975), Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-efâl, thk. Bekrî Hayyânî, Beyrût, 1409/1989, I-XVII.

¹⁴⁰ Bkz. İbn Haldun, a.g.e., I, 209.

¹⁴¹ Özdemir, a.g.m., 141.

¹⁴² Nitekim İbn Haldun, tarihçilerin, zayıf olan rivâyetleri bunları akıl ve fikir süzgecinden geçirip reddetmediklerini, aksine bunlardan halka cazip gelen ve yaldızlı olanlarını birbirine karıştırarak naklettiklerini; insanların da bunları taklid ve tekrar ettiklerini söylemektedir. Bkz. İbn Haldun, a.g.e., I, 201.

¹⁴³ Mesela bir siyer/hadîs sitesinde hicretin, gerçeğin hilafına, genellikle münferit gerçekleştiğinden bahsedilmekte ve buna örnek olarak da Hz. Ömer'in hicretinin hem meydan okuyarak hem de tek başına olduğu şöyle ifade edilmektedir: "O kadar çok münferit hicret olmuştur ki, Efendimiz hicret ettiğinde Mekke'de pek az Müslüman kalmıştı. Mesela, bu münferit hicretlerden biri Hz. Ömer'in hicretidir. Kâbe avlusundaki müşriklerin içine dalıp: "Ben Medine'ye gidiyorum! Karısını dul, çocuklarını yetim bırakmak isteyenler, takip edip mani olmaya kalkabilirler!" diye meydan okuyarak hicret etmiştir." Bkz. <http://www.sonpeygamber.info/hicret-ten-alinacak-dersler> [12.12.2012]. Aynı şekilde el-Bütî'nin *Fikhu's-sîre*'sinin tercümesinde de, kitabın orijinalinde olmadığı halde, Hz. Ömer'in meydan okuduktan sonra "Tek başına Mekke'den çıkıp gittiği" yazılmaktadır. Bkz. el-Bütî, a.g.e., 193.

¹⁴⁴ Örneğin Hz. Ömer'in hicreti ile ilgili bir yazıda, o, "ümmetin deli fişeği" ve "hicretteki deli fişek" gibi vasıflarla anılarak, muteber bir davranışmış gibi bu durum gelecek nesillere şöyle örnek gösterilmektedir: "Sanki plan, program, proje yapmadan gelecek nesillerden çıkacak Ömer'leri "aklamak için" hicret eder." Bkz. http://www.hicrethaber.com/artikel.php?artikel_id=2131 [12.12.2012]. Aynı durum ve nitelemeler, bir kahramanlık ve cesaret örneği olarak hemen hemen bütün hicret anlatımlarında geçmektedir. Mesela bkz. <http://www.ilimdunyasi.com/efendimiz/hz-omer-in-hicreti/?wap2>; <http://www.islamiyet.gen.tr/efendimiz/hicret.php>; <http://www.resulullah.org/medineye-hicretin-baslamasi> [12.12.2012].

- » Algül, Hüseyin, İslam Tarihi, İstanbul, 1986, I-IV.
- » Atmaca, Gökhan, "Nuzul Sürecinde Bir Muhatap Olarak Hz. Ömer ve Muvafakatları", Sakarya Ü. İlahiyat F. Dergisi, sayı: 21 (2010/1), 43-67.
- » Aydınlı, Abdullah, Hadis İstılahları Sözlüğü, İstanbul, 2006.
- » el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn (v.458/1066), es-Sünenü'l-kübrâ, thk. Muhammed Abdülkâdir el-Atâ, Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1423/2003, 3. bsk., I-XI.
- » _____, Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi's-şer'â, thk. Abdülmuti' Kal'acî, Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1408/1988, I-VII.
- » el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık (v.292/905), Müsnedü'l-Bezzâr (el-Bahru'z-zehhâr), thk. Mahfuzurrahman Zeynullah, Beyrût, 1409/1988, I-XV.
- » el-Buhârî, Muhammed b. İsmâil (v.256/869), el-Câmiu's-sahîh, İstanbul 1992.
- » el-Bûtî, M. Saîd Ramazan, Fıkhu's-sîre (Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Uyguladığı İslamiyet), trc. Ali Nar, Orhan Aktepe, İstanbul, 2003.
- » Çelik, Ali, "Hz. Ömer'in Hadisçiliği", SDÜİFD., Sayı:2, İsparta, 2005, 253-275.
- » Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eşâ's es-Sicistânî (v.275/888), es-Sünen, İstanbul, 1992, I-V.
- » Ekrem Ziyâ el-Umerî, es-Sîretü'n-nebeviyye es-sahîha, Medine, 1425/1994, 6. bsk., I-II.
- » el-Elbânî, M. Nâsiruddîn (v.1420/1999), Difâ' anil-hadisî'n-nebevi ve's-siyer fi'r-redd alâ cehelât ed-duktûr el-Bûtî fi kitâbih "Fıkhu's-sîre", Dimeşk, ts.,
- » Fayda, Mustafa, "Ömer", DİA, XXXIV, 44-51.
- » el-Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbü'rî (v.405/1014), el-Müstedrek ala's-sahîhayn, Kâhira, 1417/1997, I-V.
- » Halîfe b. Hayyât (v.240/854), et-Târîh (Târîhu Halîfe), thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-fikr, Beyrût, 1414/1993.
- » el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yakût b. Abdillâh er-Rûmî el-Bağdâdî (v.626/1228), Mu'cemu'l-büldân, Dâru Sâdir, Beyrût, 1397/1977, I-V.
- » Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul, 1986, I-XIV.
- » el-Heysemî, Nureddîn Ali b. Ebi Bekr (v.807/1404), Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid, thk. Hüsameddîn el-Kudsî, Kahire, 1414/1994, I-X.
- » el-İclî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh (v.261/875), Ma'rifetü's-sikât, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî, Beyrût, 1405/1985 I-II.
- » İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen (v.571/1176), Târîhu medîneti dimeşk, thk. Muhibuddîn Ebû Saîd Ömer, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1417/1996, I-LXXX.
- » İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (v.597/1200), Menâkıbu emîri'l-mü'minin Ömer b. el-Hattâb, thk. Zeyneb İbrahim el-Kârût, Beyrût, Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, ts.
- » İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Hâtim er-Râzî (v.327/938), el-Cerh ve'ta'dîl, (Haydarâbâd baskısından ofset) Daru'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1372/1953, I-X.
- » İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Küfî (v.235/849), el-Kitâb el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrût, 1409/1989, I-VII.
- » İbnü'l-Esir, İzzüddîn Ali b. Muhammed (v.630/1232), Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe, thk. Ali Muhammed Muavvid, Adil Ahmed Abdulmevcud, Beyrût, Daru'l-kütübü'l-İlmiyye, I-VIII.
- » İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (v.852/1448), Lisânu'l-mîzân, thk. Abdülfetâh Ebû Gûdde, Beyrût, 1423/2002, I-X.
- » _____, Takrîbu't-tehzîb, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrût, 1415/1995, 2. bsk., I-II.
- » _____, Fethu'l-Bârî, thk. M. Fuâd Abdülbâki-Muhibuddîn el-Hatîb, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1379, I-XIII.
- » İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (v.808/1406), Mukaddime, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 1988, 2. bsk.
- » İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî (v.456/1063), Cevâmiu's-sireti'n-nebeviyye, thk. Ebdülkerîm Sâmi el-Cündî, Beyrût, 1424/2003.
- » İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (v.218/833), es-Sîretü'n-nebeviyye, I-IV,
- » İbn İshâk, Muhammed (v.151/768), es-Sîretü'n-nebeviyye, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrût, Daru'l-kütübü'l-İlmiyye, 1424/2004, I-II.
- » İbn Kayyım el-Cevziyye, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr el-Hanbelî (v.751/1253), Zâdü'l-meâ'd fi hedyi hayri'l-'bâd, thk. Şuayb el-Arvaût ve Abdülkâdir el-Arvaût, Beyrût, 1418/1998, I-VI.
- » İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmadüddîn (v.774/1342), el-Bidâye ve'n-nihâye, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru hicr, 1418/1997, I-XXI.
- » _____, el-Fusûl fi sîreti'r-Rasûl (s), thk. Muhammed el-İ'd, Muhyiddîn Mestû, Dimeşk, 1403, 3. bsk.
- » _____, Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm, thk. M. İbrâhim el-Bennâ, M. Ahmed Âşûr, Abdülazîz Güneym, Kahraman yay., İstanbul, 1984, I-VIII.

- » İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zührî (v.230/844), et-Tabakâtü'l-kübrâ, Mektebetü'l-hancı, Kâhire, 1421/2001, 1. bsk., I-XI.
- » İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nemîrî el-Basrî (v.262/875), Târîhu'l-medîneti'l-müneverre (Ahbârü'l-medîneti'n-nebeviyye), thk. Fehîm Muhammed Şetlût, Dâru't-turâs, Beyrût, 1410/1990, 1. bsk., I-IV.
- » Kal'acî, Muhammed Revvâs, Mevsûatu fıkhi Ömer b. el-Hattâb, Kuveyt, 1401/1981.
- » Kallek, Cengiz, "Mil", DîA, XXX, 53-54.
- » Kandemir, M. Yaşar, "Semmân, İsmâil b. Ali", DîA, XXXVI, 496-497.
- » el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer (v.1345/1926), er-Risâletü'l-müstatrafe, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût, 1414/1993, 5.bsk
- » Koçak, Muhsin, "Ömer (Fıkıh)", DîA, XXXIV, 51-53.
- » Kolkıran, Gönül, Tarih ve Hadîs Disiplini Açısından Güvenilirlik Sorunu: İbn İshak ve Vakıdı Örneği (Basılmamış Y.L. Tezi, Danışman: Ali Dere), A.Ü.S.B.E., Ankara, 2004.
- » Köksal, Mustafa Asım, İslam Tarihi (Hz. Muhammed (A.s) ve İslâmiyet) Mekke Dönemi, İstanbul, 1981.
- » Kutluay, Abdülaziz, Siyer-u Sahabe (Sahabelerin Hayatı), İstanbul, 2005, I-IV.
- » Mevlanâ Şibî, Büyük İslam Tarihi, Asr-ı Saadet, trc. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1978, 1-V.
- » el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Abdırrahman (v.746/1345), Tehzibu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve diğeri, Beyrût, 1406/1985, 4.bsk., I-XXXV.
- » Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Haccâc el-Kuşeyrî (v.261/874), el-Câmi'u's-sahîh, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, I-III
- » en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahya b. Şeref (v.676/1277), Tehzibu'l-esmâ ve'l-lugât, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ts., I-III.
- » Önkâl, Ahmet, "Hicret", DîA, XVII, 458-462.
- » _____, "Akabe Biatları", DîA, II, 211.
- » Özaydın, Abdülkerim, "Ayyaş b. Ebû Rebîa", DîA, IV, 296-297
- » Özdemir, Mehmet, "Siyer Yazıcılığı Üzerine", Mîlel ve Nihal Dergisi, cilt:4, Sayı: 3 Eylül-Aralık 2007, İstanbul 2008, 129-162.
- » es-Sâlihî, Muhammed b. Yusuf (v.942/1535), Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-İbâd, thk. Mustafa Abdülhâdî-Abdülazîz Abdülhak el-Hilmî ve diğeri, Kâhira, 1418/1997, 1. bsk., I-XII.
- » Sariçam, İbrahim, Hz. Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, DİB. Yay., Ankara, 2004.
- » _____, Hz. Ömer, TDV. Yay., Ankara, 2012, 3. bsk.
- » es-Sibâî, Mustafa, es-Sîretü'n-nebeviyye, durûs ve ıber, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût, 1405/1985, 8. bsk.
- » es-Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (v.911/1505), Târîhu'l-hulefâ, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1424/2003.
- » eş-Şâtîbî, İbrahim b. Musa (790/1388), el-Muvâfakât fî usûli's-şerîa, thk. Abdullah Dıraz, Mekke, ty., I-IV
- » et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v.310/922), Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk), thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-meârif, Mısır, 1968, 2. bsk., I-XI.
- » et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed (v.279/892), el-Câmiu's-sahîh (es-Sünen), İstanbul, 1992.
- » el-Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ömer (v.322/933), Kitâbu'd-duafâ, thk. Hamdî b. Abdülmeccî b. İsmail es-Selefî, Riyâd, 1420/2000, I-IV.
- » Ülkü, Hayati, Başlangıçtan Günümüze İslam Tarihi, Akit Gazetesi Yay., bsy., ty., I-III.
- » Yücel, İrfan, Peygamberimizin Hayatı, Diyanet İşl. Bşk., Yay, Ankara, 2006.
- » ez-Zehabî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (v.748/1347), Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, thk. Şuayb el-Arnâvût-Kâmil el-Harât, Beyrût, 1402/1982, I-XXIII
- » _____, Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm,(el-Meğâzî)thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Beyrût, 1410/1990, 3.bsk.
- » _____, Tezkiratü'l-huffâz, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, by., ty., I-IV
- » _____, Mizânü'l-İtidâl fî nakdi'r-ricâl, thk. Ali M. Muavvid ve Âdil Abdulmevcüd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1995, I-VIII.
- » _____, el-Muktenî fi serdi'l-künâ, thk. Muhammed Sâlih Abdülaziz el-Murâd, Medine, 1408, I-II.
- » ez-Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkî el-Misrî el-Mâlikî (v.1122/1710) Şerhu'z-Zürkânî ala'l-mevâhibi'l-hedüniyye bi'l-minehi'l-Muhammediyye li'l-allâme el-Kastallânî (v.923), thk. Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî, Beyrût, 1417/1996, 1. bsk., I-XII.